

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja õppetool

Sander Saavel

**Eesti Vabadussõjalaste Liit ja NSDAP:
organisatsioonide ülesehituse võrdlev analüüs**

Bakalaureusetöö
Juhendajad Olaf Mertelsmann, PhD; Jaak Valge, PhD

TARTU 2020

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Natsionaalsotsialistlik Saksa Töölispartei 1919–1934.....	14
1.1. Natside taust, ideoloogia ja organisatsioonilised põhimõtted.....	14
1.2. Partei algusest Müncheni putšini (1919–1923).....	16
1.3. Üldised arengud 1925–1932.....	18
1.4. Reichsleitung (partei kõrgem juhtkond).....	20
1.5. Kohalikud osakonnad	22
1.6. Propagandasüsteem (1926–1931)	23
1.7. Sisepinged ning uurimis- ja vahetalituskomitee (Uschla).....	25
2. Eesti Vabadussõjalaste Liit (EVL).....	26
2.1. Vabadussõjaluse algus	26
2.2. Vabadussõjalaste juhiideed ja fašismisüüdistused	26
2.3. Organisatsiooni asutamine ja põhikiri.....	29
2.4. Kongress	29
2.5. Keskjuhatus.....	30
2.6. Nõukogu	32
2.7. Kohalikud osakonnad	33
2.8. „Võru kongress” (12.11.1933) ja kodukord	34
2.9. Peastaap	35
2.10. Propagandasüsteem ja linnaosakondade sisemine jaotus	36
2.11. Aukohus	38
3. Võrdlused.....	41
Tabel 1 – EVL ja NSDAP ideoloogia	41
Tabel 2 – Organisatsioon ja haldus - üleriigiline tasand	42
Tabel 3 – Regionaalne ja kohalik tasand (vs keskus).....	44

Tabel 4 – Piirangud, distsipliin ja puhastused	45
3.1. Juhiprintsiip ja kongress	46
3.2. Paralleelorganisatsioonid	48
3.3. EVL, Kaitseliit, Kaitsevägi.....	48
3.4. Piirangud, distsipliin ja puhastused.....	50
3.5. Propaganda, linnasisene jaotus	50
3.6. Järeldused ja teoreetilised hinnangud.....	51
KOKKUVÕTE.....	53
Allikad	58
Kirjandus.....	58
Summary	63
Lisad	69
Lisa 1. NSDAP organisatsiooniline skeem 1921–23	69
Lisa 2. NSDAP üldistatud organisatsiooniline skeem 1925–29	70
Lisa 3. NSDAP organisatsiooniline skeem 1930–31	71
Lisa 4. NSDAP organisatsiooniline skeem 1932.....	72
Lisa 5. NSDAP Reichsleitung koos Hess'i ametkondadega juunis 1933	73
Lisa 6. EVL organisatsiooniline skeem (märts1934).....	74
Lihtlitsents	75

Sissejuhatus

Vabadussõjalus oli peamiselt 1930ndate esimesel poolel Eestis eksisteerinud paremäärmuslik rahvuslik liikumine, mille keskmes seisid Eesti Vabadussõja (1918–1920) veteranid.¹ Ernst Nolte sõnul kujutasid aastad 1919–1945 Euroopas endast fašismiajastut, ning fašismil oli rahvuslikele liikumistele üleüldiselt suurem või väiksem mõju.² Fašismiga on erinevatel aegadel erinevate vaatlajate poolt seostatud erineval määral ka vabadussõjalust, millele ühtlasi on omistatud kontakte Saksa natsionaalsotsialismiga. Viimast käsitletakse enamasti kui fašismi (ja totalitarismi) ühte vormi.³ Vabadussõjalaste ja natside peamisteks organisatsioonilisteks jõududeks olid vastavalt Eesti Vabadussõjalaste Keskliit (EVKL, 1929–1933) ja Eesti Vabadussõjalaste Liit (EVL, 1933–1934) ning Natsionaalsotsialistlik Saksa Töölispartei (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP, 1919–1945, kuni 1920. aastani *Deutsche Arbeiterpartei*, DAP).

I maailmasõja ajal Itaalias ja Läänerindel toimunud sõjategevuse mõjul tekkis 1920ndatel ja 1930ndatel suurt mõju omanud „rindeideoloogia”, mille aluseks oli kujutus uuest isoleeritud sõdalasklassist, ning mis rõhutas kollektiivset identiteeti, juhtimist, lojaalsust, kamraadlust, ühiseid kannatusi ja ohverdusi ning rahvuslust ja missioonitunnet.⁴ Stanley Payne'i sõnul üritavad fašistlikud liikumised masside mobiliseerimisega poliitikat *enneolematute mõõtmeteri* militariseerida, asetades võitlussalgad organisatsioonilisse keskmesse, ning kasutades sõjaväelist stiili, sümboleid ja mõisteid *rahvusluse ja pideva võitluse tunde juurutamiseks*.⁵ Fašismi iseloomustab ka *kalduvus autoritaarsele*,

---

¹ Vabadussõjalasi käsitlevatest ning neid ideoloogiliselt määratlevatest teaduslikest töödest olulisim on Rein Marandi kaheköiteline teos *Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937*. 1. köide (1991): *I. Legaalne periood (1929–1934)*, 2. köide (1997): *II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937)*. Centraltryckeriet i Uppsala J. Sins Aktiebolag. Samuti on esmajärguline tähtsus Andres Kasekampi doktoritöö põhjal valminud monograafia *The Radical Right in Interwar Estonia*. Basingstoke, London: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press, 1999, 2000. Vabadussõjalaste alase historiograafia kohta vt eelkõige Pajur, Ago (2009). „Vabadussõjalaste retseptioon Pätsi ajast kaasajani“. *Tuna* 3, lk 34–41. Rahvusarhiiv (Tallinn).

² Nolte, Ernst (1966). *Three Faces of Fascism* [...]. New York, Chicago, San Fransisco: Holt, Rinehart and Winston, lk 3–21.

³ Kõige olulisema teose fašismi alal on kirjutanud Stanley Payne (1995). *A History of Fascism: 1914–1945*. Madison: The University of Wisconsin Press. Esimene trükk 1975. Samuti vt Oxford Readers: *Fascism* (1995). Toimetanud Roger Griffin. New York: Oxford University Press; *Comparative Fascist Studies: New perspectives* (2010). Toimetanud Constantin Iordachi. Abingdon: Routledge; ning Nolte (1966). Totalitarismi kohta vt Arendt, Hannah (1973). *The Origins of Totalitarianism. New Edition with added prefaces*. New York: Harcourt Brace Jovanovich. Samuti Iordachi (eespool).

⁴ Payne, lk 73; Kershaw, Ian (2001). *The „Hitler myth”: image and reality in the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press, lk 18. Täiendatud väljaanne. Esimene trükk 1987. Vt ka Hobsbawn, Eric (1994). *Äärmuste ajastu. Lühike 20 sajand: 1914–1991*. Eestikeelne tõlge Tallinn: Varrak, 2002, lk 145; Griffin, lk 28–29 – Mussolini kirjutis *Trincerocrazia*, vt ka teisi ideoloogilisi tekste Itaalia fašismi osas lk 23–26, 29–33; Saksa vabakorpuste põhifiguuri Ernst von Salomoni kirjutatud romaani katkend lk 109–111.

⁵ Payne, lk 12; üldine fašismi tüpoloogiline kirjeldus lk 7.

karismaatilisele, isiklikule juhtimisstiilile.⁶ Pärast Adolf Hitleri tõusu natsi-liikumise juhiks sai liikumise aluspõhimõtteks juhprintsip (*Führerprinzip*), mis tähendab kõikide otsuste individuaalset langetamist juhi poolt kellel on täielik autoriteet allapoole, ning kelle alluvatel on täielik vastutus ülespoole. NSDAP'1 arenes aastate jooksul välja äärmiselt laiaulatuslik ning kuni 1932. aastani äärmiselt tsentraliseeritud territoriaalorganisatsioon, ning samuti miljonitesse ulatuv paramilitaarne jõud.⁷ Selles töös ei jõua me mahupiirangute tõttu kahjuks käsitleda vabadussõjalaste ja natside otsesemalt paramilitaarse iseloomuga organisatsioonilisi moodustisi.

Vabadussõjalaste peamisteks eesmärkideks olid rahvusliku ühtsuse eest seismine, Eesti Vabadussõja veteranide ühtekoondamine ja neile riigipoolse majandusliku abi taotlemine, korruptsiooni ja marksismi hävitamine Eestis ning rahvaalgatuse läbi uue põhiseaduse läbiviimine tugeva riigipea institutsiooni loomise nimel; viimane ka õnnestus. 1933–1934 sai uueks eesmärgiks poliitilise võimu omandamine.⁸ Vabadussõjalaste ideoloogia kandis nimetust *vabadussõja vaim* ning oli Kasekampi sõnul *kaevikuvendluse* või *rindeideoloogia* eesti analoog.⁹

1934. aasta 12. märtsil kuulutas Konstantin Päts (peaminister riigivanema ülesannetes) terves Eestis välja kaitseseisukorra ning kindral Johan Laidoner sai kaitsevägede ülemjuhatajaks sisekaitse ülema ametis, mida on käsitletud kui riigipööret põhimõtteliselt ebaseaduslike korralduste tõttu.¹⁰ Muuhulgas suleti vahepeal asutatud Eesti Vabadussõjalaste Liit, ning toimusid selle liikmete arreteerimised.¹¹ Varsti selgitasid Päts ja Laidoner oma samme sellega, et vabadussõjalaste tegevuse läbi olevat avalik elu muutunud ohtlikult pingeliseks, ning vabadussõjalased olevat õõnestanud riigiameteid, olulisemana relvajõude.¹²

1935. aastal toimus EVL'i tegelaste kohtuprotsess.¹³ Riigipöörde kavatsusi ega muid kindlaid plaane relvastatud aktsiooni järele juurdluse käigus ega kohtus ei selgunud¹⁴, kuid

---

⁶ Samas, lk 7.

⁷ NSDAP alal on kõige põhjalikum teos Dietrich Orlow'i (2010) *The Nazi Party 1919–1945: A Complete History*. New York: Enigma Books. Juhprintsipi kohta Hitler, Adolf (1941). *Mein Kampf. Complete and unabridged*. USA: Reynal&Hitchcock, lk 669–671. Täpsemalt esimeses peatükis. Juhprintsipi mõistet käsitleb eraldi ka Arendt, lk 364. NSDAP rünnakrühmlaste (SA) kohta annab üsna hea ülevaate Campbell, Bruce (1998). *The SA Generals and the Rise of Nazism*. The University Press of Kentucky.

⁸ Vt Marandi 1991; lühemalt lk 17–19, 25–29; 154–160. Kasekamp, lk 25–30.

⁹ Kasekamp, lk 64.

¹⁰ Vt Marandi 1991, lk 429–437.

¹¹ Samas, lk 419, 423.

¹² RA, ERA.927.2.3, l. 16–18p; Laaman, Eduard (1949). *Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees*. Eellausend – Voldemar Päts. Lõpposa – V. Kures. Stockholm: Vaba-Eesti, lk 248–249. Esimene trükk 1940; Tartu: Noor-Eesti; Marandi 1991, lk 328, 439–441, 448–453, 462–464; Kasekamp, lk 95–96; Pajur 2009, lk 36; Pajur, Ago (2018). *Konstantin Päts: Poliitiline biograafia. II osa: riigimees (1917–1956)*. Tartu: Rahvusarhiiv 2018, lk 469.

¹³ RA, ERA.927.2.3 ja ERA.927.2.4, mõlemad pealkirjaga Ainson, Hans Jaani p. ja teiste süüdistamise kohta 1933–1934. a. vabadussõjalaste liikumisest osavõtus.

¹⁴ Juurdluse ulatuse kohta Kasekamp, lk 110.

süüdistustekstist loeme et vabadussõjalased avaldasid oma ajalehes *Võitlus* fašismile ja natsionaalsotsialismile poolehoidu ning näitasid neid eeskujuna, organisatsioonis olevat pandud maksma sõjaväeline stiil, distsipliin ja jaotuvus (kompaniidesse ja rühmadesse jagunemine, erilised juhid, vormid ja lipud, eraldi paramilitaarsed lipukompaniid ja korrapidajate üksused) ning üldiselt juhprintsipi. Olevat loodud salajane paralleelorganisatsioon, mis põhikirjaga loodud avalikku organisatsiooni olevat autoritaarselt juhtinud.¹⁵

Seoses paramilitarismi ja juhprintsipiiga jõuti vabadussõjalasi nähtavasti ka politseivalitsuse direktori poolt ajutiselt kahtlustada natside organisatsioonivormide täielikus kopeerimises.¹⁶ Ühelgi teisel korral taoline väide juurdluses ega ka kohtumaterjalides ei esine ning teaduskirjanduses ta samuti käsitlust ei leia, kuid kaasaegsetest oli vabadussõjalasi süüdistanud natside organisatsioonilises jäljendamises ning viimastega üldises suguluses tuntud publitsist Eduard Laaman.¹⁷

Meie eesmärgiks on anda pilt NSDAP ja EVL'i organisatsioonilisest ülesehitusest ja struktuuriüksuste toimimisest, tuua välja nende sarnasused ja erinevused (üritame seejuures vastata küsimusele, kas ja kuidas vabadussõjalased järgisid juhprintsipi) ning analüüsida sarnasuste ja erinevuste (võimalikke) tagamaid. Laaman kirjutab ka väljaspool taolist võrdlust 1933. aastal ilmunud brošüüris, et kohalike Vabadussõjalaste Liitude allutamiseks olevat hakatud neid tegema Tallinna liidu osakondadeks (nagu käesolevas töös näeme, omas NSDAP's ainult Müncheneri organisatsioon seaduslikku eksistentsi) ning puhastuste läbiviimiseks oli loodud eriline aukohus¹⁸ (võrdleme ka EVL'i aukohu institutsiooni NSDAP puhastusorganitega).

Käesolev töö tugineb olulisel määral arhiiviallikatele. Tähtsamateks nendest on Rahvusarhiivis paiknevad, vabadussõjalasi puudutavad politsei- ja kohtumaterjalid, täpsemalt Poliitilise Politsei (PolPol) koostatud juurdlustoimikud ja muud materjalid¹⁹, Tähtsamate

---

¹⁵ RA, ERA.927.2.3, l. 5p–6p, 9–10.

¹⁶ Eksisteerib täpsemalt dateerimata (1934. aasta oktoobrikuu ... päeval) ja allkirjadeta vabadussõjalaste tegevuse alane ülevaade, mis väidetavalt koostatud politseivalitsuse direktori poolt, ning mis paikneb EVL-i juurdlusmaterjalide kokkuvõtete toimiku alguses (ERA.1.7.124. *Kokkuvõte Eesti Vabadussõjalaste Liidu liikmete kohta toimetatud juurdlusmaterjalidest. Väljavõtted nimetatud liidu liikmete poolt peetud kõnedest ja väljaantud ajalehtede kirjutustest*) – l. 1–34. Kõnealune lõik l. 5.

¹⁷ Laaman (2011). *Jutustusi Endisest Euroopast. Erakonnad Eestis*. Tartu: Ilmamaa, lk 64. Algselt ilmunud eraldi teosena *Erakonnad Eestis* [...]. Eesti Kirjanduse Selts, 1934.

¹⁸ RA, ERA.1624.1.86 (Saaga), Laaman (1933). *Vabadussõjalased diktatuuri teel*, kaader (kdr) 5.

¹⁹ RA, ERA.1.7.90 ja 91 – *Eesti Vabadussõjalaste Liidu Keskjuhatuse ja Tallinna osakonnas tegutsenud isikute juurdlustoimik*; ERA.1.7.105 – [...] *Tartu osakondades* [...]. Samuti ERA.1.7.73 – *Andmed Eesti Vabadussõjalaste Liidu Peastaabi sise- ja töökorra kohta, sama liidu üksikute sektiioonide tekkimise, sisekorra ja ülesannete kohta. Liidu liikmete ülekuulamisprotokollid*. ERA.949.1.95 – [...] *Keskjuhatuse ringkirjad ja juhendid* [...] (sisaldab ka EVL-i kodukorda). ERA.949.1.96 – *Vabadussõjalaste lendlehed ja üleskutsed. EVL-i põhikirj*. Vähesel määral ERA.1.7.124 – *Kokkuvõte Eesti Vabadussõjalaste Liidu liikmete*

Asjade Kohtu-uurija juurdlus- ja eeluurimistoimikud²⁰ ning Sõjaringkonnakohtu toimikud²¹. Esimest kahte on senistes uurimustes vaadeldud äärmiselt piiratud ulatuses. Juurdlus- ja eeluurimistoimikutest kasutatud dokumentideks on ülekuulamis- ja vaatlusprotokollid (viimased kirjeldavad konfiskeeritud materjalide vormi ja sisu). Vabadussõjalaste ülekuulamisi PolPol'is on senistes töödes kasutatud kahetsusväärset vähe, eelkõige Andres Kasekampi (1999/2000) poolt ning väga vähesel määral ka Olaf Kuuli (1975)²² ja Jaak Valge (2019)²³ poolt. Kohtu-uurijast seoses vabadussõjalastega kuuleme seni avaldatud töödest üleüldse ainult Kristjan Valguri bakalaureusetöös (2014)²⁴. EVL'i ametlik korraldus kajastub tema põhikirjas²⁵, „salajase” korralduse põhimõtted kodukorras ning muudes dokumentides²⁶. Abi on siin töös ka EVL'i propagandateostuse materjalidest²⁷. Ajakirjandust (sh vabadussõjalaste ajalehte *Võitlus*) me lähemalt uurida ei jõua. Teisi Eesti organisatsioone uurime Rahvusarhiivis (sh Saagas) ja ka Rahvusraamatukogu digitaalarhiivis (Digar) leiduvate materjalide abil²⁸.

Ülekuulamisprotokollide kasutamise osas tuleb adresseerida allikakriitilist küsimust, kas ülekuulatavaid võidi (üritada) mõjutada vägivalla abil, ning vastus oleks, et üsna tõenäoliselt mitte. Esiteks, tunnistuste sisu enda järgi seda oletada ei saa – peaaegu alati, isegi sama isiku korduvate ülekuulamiste puhul eitati illegaalseid või piiripealseid plaane ja tegevusi. Erandiks võib küll nimetada dokumentide varjamist ja hävitamist²⁹, aga mitte

---

kohta toimetatud juurdlusmaterjalidest. Väljavõtted nimetatud liidu liikmete poolt peetud kõnedest ja väljaantud ajalehtede kirjutustest.

²⁰ RA, ERA.2140.1.16 ja 17.

²¹ RA, ERA.927.2.3 ja 4.

²² Kuuli, Olaf (1975). *Vapsidest Isamaaliiduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis*. Tallinn: Eesti Raamat.

²³ Valge (2019). *Eesti parlament 1917–1940: poliitiline ajalugu*. Tallinn: Rahvusraamatukogu.

²⁴ Valgur, Kristjan (2014). *Eesti Vabadussõjalaste Liidu poliitiline olemus: kas demokraatlik või autoritaarne vabadussõjalus?* Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. Juhendaja Jaak Valge.

²⁵ RA, ERA.949.1.96, l. 65–77p.

²⁶ RA, ERA.949.1.95, l. 22–33 – *EVL kodukord*; l. 37 – *EVL osakonnajuht*; l. 38 [...] *maakonna*-[...]; l. 39 – [...] *kihelkonna*-[...]; l. 40 [...] *külakonnajuht*[...]; ERA.1.7.73, l. 59–63 – *EWL Peastaabi sise- ja töökord*; ERA.2140.1.16, l. 194–197p – KÜ sisekord. Tähtsust omavad siinkohal ka erinevad EVL ringkirjad – ERA.949.1.96. EVL aukohtu sisekord paikneb ERA.949.1.100 l. 6 (*Eesti Vabadussõjalaste Liidu Keskjuhatus* ringkirjad, *kõnede konspektid*. *EVL seksioonide sisekorrad*); aukohust „salajaste” organite all ei nimetatud ning juurdluses eriti ei käsitletud, kuid ta loodi „salajase” kodukorraga.

²⁷ RA, ERA.949.1.97 - [...] *propaganda materjalid ja teadete kokkuvõtted* [...]

²⁸ ERA.14 – (Kohtu- ja) Siseministeerium. DIGAR: Kaitseliidu põhikiri (1931); RA, Saaga: ERA.496 – *Kindralstaap* ning ERA.509 – *Vabariigi Kaitseliidu Staap*. Konkreetsete säilikute numbrid vastavas peatükis.

²⁹ 18.04.34 avastati 65-aastase, enda tunnistuse järgi raskete mäluprobleemidega Triinu Pikmanni juurest EVL'i materjale sisaldav kohver ning üks pakk – RA. ERA.1.7.90 l. 352-354. Materjalide varjamisega olid põhiliselt seotud EVL'i peakorteri kantseleiametnikud Aleksander Vilt ja (tollal 16-aastane) Erika Luigenberg, samuti enda ja Vildi sõnul teadmatult juuksurid Emilie Kaup ja Mathilde Puusik. Kõik neli eitasid esialgu korduvalt igasuguseid teadmisi. Kui materjalid üles leiti, võtsid Vilt ja Luigenberg asja omaks, Kaupi ega Puusikut uuesti üle ei kuulatud – samas, l. 328, 337-338, 341-343p, 348-350, 355. Teistelt dokumentide varjamisega seoses kahtlustatavatelt (6 inimest) jaatavaid tunnistusi saada ei õnnestunud - samas l. 358, 361, 364-365, 390-390p, 394.

Tallinna osakonna dokumentid hävitati, väidetavalt osakonna juhatusel otsusel. Pikemalt ülekuulatud (asjaajajad August Maling ja Aleksander Viidik, viimase abikaasa Anna ja Viidikule tuttava perekonna

kahtlustatud riigipöörde- või vägivalgakavatsusi ning välismaal väljaõppe saanud funktsionäride kasutamist – viimased olid PolPol'i põhilised huvid. Sõdadevahelise aja KAPO/PolPol'i ajalugu uurinud Mai Krikk on kirjutanud, et vägivalda ülekuulamistel tuli ette üksikjuhtudel 1920ndate esimesel poolel, kuid mitte hiljem.³⁰ Üksteisega üsna sarnase pildi vastavalt 1920–1924 ja 1934. aasta KAPO ja PolPol'i töövõtete osas saab vastavalt Reigo Rosethali põhjalikust uurimusest (2010)³¹ ning William Tomingase mälestustest³². Rosenthal leiab oma vaatlusaluse perioodi osas, et usutavaid vägivaldajuhtumeid oli vähe, ning et kuigi mõne juurdluse puhul oli vahi all olnute kaebuseid palju, olid need autori arvates enamasti pigem väljamõeldised või vähemalt liialdused, seda isegi vägivalda kasutamise ähvarduste osas. Ühtlasi pole Rosenthali järgi tõendeid tunnistuste võltsimise kohta. Ta usub samas, et vahialusid võidi üritada positiivselt koostööle motiveerida, pakkudes neile raha, vabadust või alkoholi (Kriki järgi andis sarnase tunnistuse NKVD's Tartu KAPO töötaja R. Bachmann³³), ning et üksikute juhtudel võis esineda vaimset survet.³⁴ Tomingaselt saame palju resoluutsema pildi – loetleda tuleb tema nälgutamist ja sellele järgnevat pakkumist restoraniminekuks, poolehoiuavaldusi (mis olid peaaegu kindlalt lavastatud³⁵), alkoholi pakkumist, sõimu, ähvardusi tema enda ning – mis lõpuks tulemusi andis - ta lähedaste ja trükitööliste suhtes. Tomingase sõnul Poliitiline Politsei tema suhtes kordagi vägivalda ei kasutatud, vaatamata sellele, et Tomingas ise näitas juba algusest peale politseiametnike vastu välja lugupidamatust, kohati äärmist, tungides ühel korral isegi PolPol'i Tallinna komissarile füüsiliselt kallale; samuti rikkus ta palju muid vanglareegleid.³⁶ Tomingas ei maini ka, et oleks pidanud enda kahjuks valetunnistusi andma. Nii Rosenthali kui Tomingase põhjal näeme, et politseiametnikud pidid omapoolsete üleastumiste puhul kartma kõrgemate

---

Lepisto kolm liiget), tunnistasid asja üldiselt kohe üles - ERA.1.7.91 l. 154-155, 177, 179-180. Süüdistusi eitas esialgu Roman Lepisto (kes osales ühel põletamistest), muutes oma tunnistust, kui ta kaasosalisest vend ta inkrimineeris, ning Anna Viidik (kes olevat põletamiseks käsu andnud), kelle kohta ta abikaasa ütles, et oli palunud naisel ülekuulamisel valetada – samas, l. 183-184, 187. Maling väitis, et põletamine toimus Tallinna osakonna juhatuse otsusel ning põletamise juures olevat olnud ka abiesimees Aleksander Seiman (154p), aga viimast selles asjas üle ei kuulatud, samuti nagu ka näiteks Artur Sirku. Samas võeti kolmelt inimeselt Seimaniga seoses lühitunnistus, et nemad ei ole EVL'i materjale varjanud – ERA.1.7.90 l. 49p, 51p, 53p.

³⁰ Krikk, Mai (2002). *Eesti poliitiline politsei 1920–1940*. Tallinn: Olion, lk 21–22, 27, 33–34.

³¹ Rosenthal, Reigo (2010). „Kaitsepolitsei 1920–1924“. Ilmunud teoses *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*. (Rosenthal, Marko Tamming). Tallinn: SE & JS, 2010. Asjassepuutuv osa lk 200–209.

³² Tomingas, William (2013). *Vaikiv ajastu Eestis*. Kordustrükk, Tallinn: Grenader, Tartu: Greif. Esimene trükk 1961, New York.

³³ Krikk, lk 152.

³⁴ Rosenthal, lk 204–205, 207–209.

³⁵ Tomingas, lk 179–180; Tomingasele meelitusi teinud ametniku Hans Pipari eeskujulikkusest ja autasustatusest Krikk lk 190.

³⁶ Tomingas, lk 165–184. Hiljem sai Tomingas kohtus tasakaalutu iseloomu tõttu esialgsest kergema karistuse – Marandi 1997, lk 33

instantside poolset karistust, mis ei olnud pelgalt teoreetiline, vaid kindlakstehtud rikkumiste puhul leidis ka elluviimist.³⁷

Saavutanud enda vanglasse üleviimise, muutusid Tomingase elutingimused üldiselt paremaks ja režiim vabamaks (kui kõrvale jätta kartseris viibimine). Enda arvates 1935. aasta jaanuaris haigestus ta aga tuberkuloosi, ning talle ei võimaldatud vaatamata tema enda ja ta naise palvetele sellisel puhul loogilisi abimeetmeid.³⁸ Siin võib näha paralleeli mitmete arsti tõendusel haigete vahialuste või nende lähedaste kirjutatud palvekirjadega (Laidonerile, politseidirektorile või kohalikule PolPol'i komissarile³⁹), mis eitava vastuse said või mille rahuldamine venis⁴⁰, või näiteks juhtumiga kus vahialust, kelle naine oli suremas, ei tahetud pärast üle aasta pikkust vahi all olekut ning eeluurimise lõppu veel tükk aega vabastada⁴¹.

Kokkuvõttes, kuigi vahialuste peal ei kasutatud füüsilist vägivalda, võidi kasutada ka kõige jõhkramat survet, samas jällegi pole tunda selle jälge tunnistustes endis.

* * *

Nagu eespool mainitud, esitas vabadussõjaluse ja natside organisatsiooni ühisjoonte osas väiteid 1930ndatel kõige olulisemana Eduard Laaman. Tema 1940/49 ilmunud teoses vabadussõjalaste vastane kriitika osaliselt pehmeneb, sealhulgas ei käsitleta enam neid võimalikke sarnasusi NSDAP'ga, mida Laaman ise taolistena ei esitanud (aukohtud ja osakondade allutamine), kuid kordub salajase paramilitarse paralleelorganisatsiooni loomise väide.⁴²

Paguluses ilmunud teaduslikud käsitlused üldiselt kordavad üleüldise juhprintsipi ja paramilitarismi väidet, olulisemana Tõnu Parmingu (1975)⁴³, samuti Arthur Mägi (1967)⁴⁴,

³⁷ Rosenthal, lk 202–203; Tomingas, lk 184–186, 194–196.

³⁸ Tomingas, lk 304–305.

³⁹ Selles osas ei paista olevat mingit loogilist järgnevust – ülemise astme tagasilükkava otsuse puhul võis järgneda palvekiri alamale astmele.

⁴⁰ EVL Tartu maakonnajuhatause sekretär Karl Dobrus – ERA.1.7.105, l. 103–103p, 105, 126–129, 141–144, 144, 146, 148. Tallinna osakonna juhatause teine sekretär Rudolf Mähar – ERA.1.7.91, l. 96–116 (algul ülekuulamised, hiljem palvekirjad ja kirjavahetus).

⁴¹ Narva vabadussõjalaste juht Karl Podräsik – ERA.927.2.3, l. 39–39p, 26.04.35; kirjutab muuhulgas, et on vabadussõjas saanud vigastuste tõttu 60% töövõimetu, ühest silmast pime ja kahjustatud närvidega; l. 40 – arsti kiri Podräsiku abikaasa kohta; l. 43–43p – ärakiri tagasilükkavast määrusest (kuna Podräsik oli enne vahistamist ennast võimude eest varjanud); l. 56–57p ja 88–88p – veel kaks palvekirja (05.05 ja 07.05); l. 70–72p – Podräsik ja tema advokaat Sergei Paul paluvad Podräsiku asjas suure hulga inimesi üle kuulata (06.05); l. 59 – ärakiri määrusest - kautsjoniks 250 krooni (08.05, otsus 06.05); l. 250 vabastamise teatis.

⁴² Laaman 2011 lk 66; Laaman 1949; lk 243–244.

⁴³ Parming, Tõnu [antud teoses nimekujuga *Tõnu*] (1975). *The Collapse of Liberal Democracy and Rise of Authoritarianism in Estonia*. London, Beverly Hills: SAGE, lk 40, 46.

⁴⁴ Mägi, Arthur (1967). *Das Staatsleben Estlands während seiner Selbstständigkeit. 1, Das Regierungssystem*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, lk 266.

ning Imre Lippingu (1974)⁴⁵ tööd. Nõukogude Eestis ilmunud teostest olulisim on Olaf Kuuli *Vapsidest Isamaaliiduni* (1975), mis vaatleb pigem „fašismivastast” tegevust sõdadevahelises Eestis ja käsitleb vabadussõjalasi kui otseseid fašiste. Välis-Eesti uurijate tööde väärtust on mõjutanud ligipääsu puudumine Eesti arhiivimaterjalidele ning Nõukogude Eestis ilmunud tööde oma ideoloogilised piirangud. Vabadussõjalaste organisatsioonilist struktuuri varasemalt väga põhjalikult uuritud ega NSDAP struktuuriga põhjalikumalt kõrvutatud ei ole⁴⁶. Sellesse teemasse puutuv laiaulatuslik historiograafiline ülevaade peab siinkohal mahupiirangute tõttu kahjuks välja jääma. Vabadussõjalaste alasest kirjandusest on üsna hea üldise ülevaate teinud Rein Marandi ja Ago Pajur.⁴⁷

Võimalikult põhjaliku, objektiivse ja teadusliku ülevaate vabadussõjalusest üleüldiselt on üritanud anda Rein Marandi (1991/1997), kellele veel siiski polnud Eesti arhiivimaterjalid suuremas osas kättesaadavad. Paremad võimalused teema uurimiseks on olnud Andres Kasekampil (2000), kes sarnaselt Marandiga on püüelnud objektiivsuse poole, kuid võrreldes viimasega palju vähem detailideni läheb. Mõlemate näevad vabadussõjalasi mitte kui fašiste, vaid paremäärmuslasi.⁴⁸ Juhiprintsiibi/personaalse ja autoritaarse juhtimistiili puudumise osas viitavad mõlemad vabadussõjalaste tegeliku juhi Artur Sirgu väidetavale alistumisele liidu juhtkonna enamuse ees riigivanema kandidaadi valimise küsimuses. Marandi teine argument on, et vabadussõjalastel puudus eriline juhtiitel, võrreldes füüreriga, *duce*’ga jne; Kasekampil sõnul puudus ka karismaatiline juht kui selline (Artur Sirk oli erinevalt Andres Larkast tugeva karismaga, kuid keskjuhatuse esimees oli viimane).⁴⁹ Mõlemad autorid leiavad ka, et kontaktidest natsidega kindlaid tõendeid pole (Marandi puhul vähemalt rahastuse osas).⁵⁰ Jaak Valge eitab 2009. aastal Tunas resoluutselt, et vabadussõjalased oleks olnud fašistid või oleks ennast sellisena näinud või juhuprintsiipi järginud. EVKL ja EVL korraldus oli Marandi ja Valge sõnul põhikirjaliselt *läbinisti demokraatlik*⁵¹ (mõlemad kasutavad sama väljendit), kuna juhatused ja nende esimehed olid liikmeskonna poolt valitud, ning „paralleelsed“ juhid määratud põhikirjaliselt valitud juhatuste poolt. Samas olevat vabadussõjalased üht-teist üle võtnud natsidelt propagandatehnika kohapealt.⁵² Sarnased hinnangud jätkuvad ka Valge

---

⁴⁵ Lipping, Imre (1974). „The Emergence of Estonian Authoritarianism“. *Baltic History*, lk 209-216. Toim Arvids Ziedonis, William L. Winter ja Mardi Valgemäe. Columbus: Association for the Advancement of Baltic Studies, lk 212.

⁴⁶ Mainida tuleks Marandi ja Kasekampil töid ning Jaak Valge (2009) artiklit Valge, Jaak (2009). „Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid“. *Tuna* 3, lk 50–62.

⁴⁷ Marandi 1991, lk 2–4; Pajur 2009 (viidatud eespool).

⁴⁸ Samas, lk 1, 484–485, 494; Kasekamp, lk 158–159. Arutlus vabadussõjalaste sugulusest fašismi ja natsismiga üldisemalt Marandi 1991, lk 160–166, 168–173, 346; Kasekamp, lk 68–71.

⁴⁹ Marandi 1991, lk 485, Kasekamp lk 84, 155–156, 159.

⁵⁰ Marandi 1991, lk 482–483, Kasekamp, lk 155.

⁵¹ Marandi 1991, lk 322; Valge 2009, lk 57.

⁵² Marandi 1991, lk 322; Valge 2009, lk 50, 53–56, 58.

järgnevates töödes.⁵³ Kõik kolm autorit viitavad vabadussõjalaste paramilitaarse olemuse või nimetusega üksuste väiksearvulisusele (Kasekamp küll vaid korrapidajate osas)⁵⁴, kuid Kasekamp sõnab kokkuvõttes et vabadussõjalased *eelistasid militaarseid organisatsioonivorme*.⁵⁵

Mis puutub väidetavatesse konspiratiivsetesse juhtimisvõtetesse, siis Marandi, jõuab järeldusele et salajase autoritaarorganisatsiooni alased väited on liialdused⁵⁶. Kasekamp käsitleb lühidalt süüdistusi, kuid neile otseselt vastu ei vaidle, samas küll viidates sellele et „salaorganisatsioon” loodi enamjaolt vaid paberil⁵⁷. Valge salajasuse küsimust ei puuduta.

Magnus Ilmjärv osutab oma teoses *Hääletu alistumine* Eesti Berliini saatkonna nõuniku Georg Meri 13.10.33 kirjale, mis adresseeritud Eesti välisministeeriumi poliitilisele osakonnale, ning mis on leitav Rahvusarhiivis digitaliseeritult. Meril oli jutuajamine ühe noore viljandlase, Fritjof Hallmanniga, kes oli tulnud saatkonnale vabadussõjalaste infomaterjale tooma. Ühtlasi väitis Hallmann Meri edastuse järgi, et ta saadeti Viljandi vabadussõjalaste kaptenite Johannes Hollandi ning Gustav Oidermanni poolt Berliini koguma infot natside organisatsiooniliste praktikate ja ideoloogia kohta, et õpitud vabadussõjalaste tegevuses ära kasutada (propagandakirjanduse osas olevat natsidest juba eeskujut võetud).⁵⁸

On ka teada, et vabadussõjalased omasid sidemeid Soome paremäärmusliku Vabadussõja Rindemeeste Liiduga (VRL) ning üritasid luua kontakte fašistliku⁵⁹ Isamaalise Rahvaliidumise (IKL). Illegaalse vabadussõjaluse ajastul aitasid soomlased vabadussõjalastel 1935. aastal Eestis mässukatset korraldada.⁶⁰ Nii Laaman, Marandi, Kasekamp, kui ka Pajur näevad soome (sealhulgas ka paremäärmusliku-fašistliku Lapua liikumise) mõjusid olulistena.⁶¹ Oula Silvennoinen jt räägivad soome fašismi käsitlevas monograafias *Musta Koidiku kuulutajad*, et IKL'i tegelane Arvi Kalsta sai partei juhatuse

⁵³ Valge, Jaak (2012). „London, Berliin, Moskva ja 1934. aasta riigipööre“. Tuna 1, lk 38–61; Valge (2019), lk 383–385.

⁵⁴ Marandi 1991, lk 485, Kasekamp, lk 87, Valge 2009, lk 56.

⁵⁵ Kasekamp, lk 159.

⁵⁶ Marandi 1991, lk 323–328 ja 458.

⁵⁷ Kasekamp, lk 84–87, 110.

⁵⁸ Ilmjärv, Magnus (2004). *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskepaigast anneksioonini*. Tallinn: Argo, lk 130. Meri poolt koostatud kiri – RA (Saaga), ERA.957.12.380. Kirjavahetus Eesti esindusega Berliinis Eesti - Saksa majanduslike suhete kohta ja poliitiline informatsioon Saksamaa vahekorras välisriikidega. Säilikus l. 39–39p, digiteeritult (Saaga) kdr 46–47.

⁵⁹ Vrd Payne, lk 311; Karvonen, Lauri (1988). *From White to Blue-and-Black. Finnish Fascism in the Inter-War Era*. Helsingi: Societas Scientiarum Fennica, lk 10; Karvonen (2000). *Finland: From Conflict to Compromise*. Ilmunud teoses *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*. Toimetanud Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell. New York: Palgrave Macmillan, lk 149. Vt ka Silvennoinen, Oula jt (2017). *Musta koidiku kuulutajad. Soome fašistide lugu*. Tõlge eesti keelde – Andres Adamson ja Kirjastus Argo. Tallinn: Argo. Originaal Helsingi: Werner Söderström Osakeyhtiö (WSOY), 2016.

⁶⁰ Marandi 1997; Kasekamp, lk 109–110, 112–114, 116; Silvennoinen jt lk 240, 254–262.

⁶¹ Laaman 1934/2011, lk 66; Laaman 1940, lk 225; Kasekamp, lk 71–72, 140–152; Marandi 1991, lk 487–491; Pajur 2018 lk 377.

käest ülesande koostada IKL'ile tegevusprogramm, ning käis Saksamaal kahekuusel õppereisil, et uurida NSDAP'd, olles ka VRL'i liikmena samal eesmärgil varasemalt külastanud Saksa konservatiivsete rahvuslaste paramilitaarset *Stahlhelm*'i (Teraskiiver). Kui Kalsta hakkas omaenda erakonda asutama, hakkas asja vastu huvi tundma Soome Kesksalapolitsei, kelle andmetel olid selle uue erakonna struktuuriüksused NSDAP järgi lüli, tugipunkt, piirkond, ringkond, maakond ja keskjuhatuse. Leiti et tegu on IKL'i salajase rünnakrühmaga ning seda võrreldi SA'ga.⁶²

NSDAP organisatsiooni eraldi fookusesse võtmisel on möödapääsmatu Saksa-Ameerika ajaloolase Dietrich Orlow'i 1969. ja 1973. aastal ilmunud, seni ületamata jäänud monograafiate 2010. aasta terviklik ühekõiteline väljaanne, mis keskendub peamiselt just organisatsioonilistele küsimustele, kuid vaatleb ka poliitilist tegevust, ning rakendab ulatuslikult mitmeid varasemaid teoreetilisi punkte NSDAP'd puudutava ainetiku suhtes. Hilisemas kirjanduses on tema töö küll vähe vastukaja leidnud, ning töö vanust arvestades võiks karta ka info iganenust. Samas tervikväljaande põhjalikus eessõnas autor viimast pigem eitab, väites et töö on säilitanud oma üldise väärtuse⁶³, ning paremat hinnangut pole meil võtta. Ainuke teine NSDAP tervikkäsitlus on Kurt Pätzold'i ja Manfred Weissbeckeri 1998. aastal ilmunud monograafia⁶⁴. Pätzoldi ja Weissbeckeri puhul tuleb kõigepealt mainida, et tegu on enamiku karjäärist DDR'is teinud marksistlike ajaloolastega, ning ka kõnealuse teose algne versioon ilmus 1981. aastal⁶⁵, kuid organisatsiooniliste küsimuste uurimisel väärrib nende raamat siiski kasutust. Kahtlemata ei saa hakkama ka ilma Hitleri poliitilise autobiograafia, *Mein Kampf*'ita, kus tulevane diktaator tutvustab NSDAP organisatsioonilisi põhimõtteid (kasutame 1941. aasta ingliskeelset tõlget; viidatud eespool). Peale selle on abi olulisematest Hitleri biograafiatest mille kirjutanud Alan Bullock (1964)⁶⁶, Joachim Fest (1973)⁶⁷, Ian Kershaw (2001 – esimene, siin töös asjassepuutuv osa)⁶⁸ ja hiljuti Peter Longerich⁶⁹ (2019) ning Kershaw raamatust Hitleri avalikust kuvandist (tema „müüdist“).⁷⁰ Peale nende abistavad meid Hitleri paari olulisema käsilase biograafiad Longerichilt (2012 ja

---

⁶² Silvennoinen jt, lk 221–224, 243.

⁶³ Orlow, lk x.

⁶⁴ Pätzold, Kurt & Weissbecker, Manfred (2002). *Geschichte der NSDAP, 1920–1945*. Kordustrükk, Köln: PapyRossa. Esimene trükk 1998, kolmas koos lisatud eessõnaga, 2009.

⁶⁵ Varasemate versioonide kohta kolmanda trüki eessõnas – samas, lk 6-7.

⁶⁶ Bullock, Alan (1964). *Hitler: A Study in Tyranny. Completely Revised Edition*. New York & Evanston: Harper & Row.

⁶⁷ Fest, Joachim (1973). *Hitler*. Tõlge saksa keelest: Richard ja Clara Winston. New York jt: Harcourt, 1974.

⁶⁸ Kershaw (2001). *Hitler 1889–1936: Hubris*. London: Penguin Books. Esimene trükk 2001.

⁶⁹ Longerich, Peter (2019). *Hitler: A Life*. Tõlkinud Jeremy Noakes ja Lesley Sharpe. Oxford: Oxford University Press.

⁷⁰ Kershaw, *Hitler myth*.

2015).⁷¹ NSDAP varase ajaloo kohta pakuvad kasulikku infot Werner Maseri (1994)⁷² ja Geoffrey Pridham'i monograafiad⁷³, ideoloogia kohta Pridhami ja Jeremy Noakes'i kommenteeritud allikaline koguteos (1983)⁷⁴, partei ülesehituse kohta tuntud Kolmanda Reichi perioodi strukturalistliku tõlgendust viljeleva ajaloolase Martin Broszat'i monograafia (1969)⁷⁵, struktuuri üksikaspektide kohta Peter Hüttenbergeri monograafia (1969)⁷⁶ ja hiljutine Turlach O Broin'i artikkel (2016)⁷⁷, ning hea üldise ülevaate NSDAP'st ja Kolmanda Reichi algusperioodist annab Karl Dietrich Bracheri monograafia (1970).⁷⁸ Fašismi ja totalitarismi üldiseks mõistmiseks on vajalikud Ernst Nolte (1963), Stanley Payne'i (1975) ja Hannah Arendt'i monograafiad (1951).

* * *

Käesoleva töö üldosa koosneb sissejuhatusest, kolmest peatükist ja kokkuvõttest. Esimeses kahes peatükis vaatleme vastavalt NSDAP ja vabadussõjalaste tausta, ideoloogiat, organisatsioonilisi põhimõtteid ning organisatsioonilist ülesehitust (NSDAP puhul kuni 1933. aasta lõpuni). Kolmandas peatükis uurime liikumiste kokkupuutepunkte, analüüsime organisatsioonilise ülesehituse sarnasusi ja erinevusi ning esitame järeldused. Lähema vaatluse alt jäävad välja paramilitaarsed üksused (SA ja SS vs korrapidajate üksused) ning eluvaldkondade järgi loodud kõrvalorganisatsioonid ja ametid. Samuti vaatleme eelkõige EVL'i üleriigilist ja osakonna tasandit. Teisalt tuleb selleks, et teha kindlaks, millised EVL'i organisatsioonielemendid võivad olla kujundatud NSDAP eeskujul, võrrelda esimest ka teiste vastava perioodi poliitiliste organisatsioonide ning Kaitseväge ja Kaitseliidu organisatsiooniga. Kõige lõpuks oleme koostanud NSDAP (1921-33) ning EVL'i (1934) organisatsioonilised skeemid, mis võiksid töö praktilist väärtust tõsta, kuna teemakohases kirjanduses neid sisuliselt ei leia - EVL'i skeeme üldse mitte, ning ainuke kohatud NSDAP skeem on Dietrich

---

⁷¹ Longerich, Peter (2012). *Heinrich Himmler*. Tõlge inglise keelde: Jeremy Noakes ja Lesley Sharpe. Oxford: Oxford University Press; Longerich (2015). *Goebbels: A Biography*. London: Vintage.

⁷² Maser, Werner (1994). *Der Sturm auf die Republik. Frühgeschichte der NSDAP*. Düsseldorf, Viin, New York, Moskva: ECON Verlag. Esimene trükk Frankfurt, 1965.

⁷³ Pridham, Geoffrey (1973). *Hitler's Rise to Power. The Nazi Movement in Bavaria, 1923–1933*. New York, Evanston, San Fransisco, London: Harper Torchbooks.

⁷⁴ Noakes, Jeremy; Pridham, Geoffrey (1983). *Nazism 1919–1945: A History in Documents and Eyewitness Accounts. Volume I. The Nazi Party, State and Society 1919–1939*. Random House (1990). New York: Schocken Books.

⁷⁵ Broszat, Martin (1969). *Der Staat Hitlers*. [...]. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

⁷⁶ Hüttenberger, Peter (1969). *Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefügnis in der NSDAP*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

⁷⁷ O'Broin, Turlach (2016). „Mail-order Demagogues: The NSDAP School for Speakers, 1928–34“. *Journal of Contemporary History*, 51(4), lk 715–737. Sage Publications.

⁷⁸ Bracher, Karl-Dietrich (1970). *The German Dictatorship: The Origins, Structure and Consequences of National Socialism*. Tõlge saksa keelest: Jean Steinberg. Sissejuhatus: Peter Gay. Penguin Books.

Orlowi poolt väga minimalistlikult esitatu 1932. aastal Gregor Strasseri kujundatud süsteemi kohta⁷⁹.

---

⁷⁹ Orlow, lk 178.

1. Natsionaalsotsialistlik Saksa Töölispartei 1919–1933.

1.1. Natside taust, ideoloogia ja organisatsioonilised põhimõtted

Natsionaalsotsialism oli fašistlik ideoloogia ja liikumine mis tekkis laiema Saksa *völkisch*- (etnorassistliku ja etnorahvusliku) liikumise kontekstis, mida ühendas peamiselt rassism, antisemitism ja antikommunism, ning mis nõudis ühtse Saksa rahvuskogukonna (*Volksgemeinschaft*) loomist.⁸⁰ 1920. aastal võeti vastu 25-punktiline poliitiline programm⁸¹, mille esimeses ja kolmandas punktis nõuti, et sakslased ühendataks ühe riigi alla (Suur-Saksamaa), et neile antaks kolooniad, mis pakuks toitu ja eluruumi (*Lebensraum*), ning et juudid jääksid Saksamaal poliitilistest õigustest ilma⁸². Samas omanud programm iseenesest partei tegevuses fundamentaalset tähtsust – kõik programmilised eesmärgid olid alates 1926. aastast allutatud Hitleri võimuletulekule ja tema müütilisele positsioonile.⁸³

Hannah Arendt käsitleb natsismi totalitarismi võtmes. Tema sõnul kujutavad totalitaristlikud organisatsioonivormid endast oma aja kontekstis uudsust. Selle asemel et radikaliseerumise käigus terroristlikud meetodid propaganda suhtes samale tähtsusastmele tõsta, on totalitaristlike liikumiste eesmärgiks luua tehnilik ühiskond mis tugineb propagandale.⁸⁴ Dietrich Orlowi sõnul pidid NSDAP võitlejad-aktivistid mitte ainult ustavad olema, vaid hakkama uskuma äärmuslikku, rassistlikku poliitilist müüti mis nõuab täielikku politiseerumist ning annab kõikidele olnud ja tulevatele nähtustele binaarse moraalse hinnangu. Hitlerist sai Orlowi sõnul *müüdi kehastus* nii omaenda kui parteifunktsionäride silmis. Sellele põhimõttele toetus ka Hitleri võim parteis.⁸⁵ Rassisõja kontseptsioonist tulenes müüdi darvinistlikkus, millest pidi omakorda tulenema range tsentraliseeritus ja hierarhilisus partei korralduses⁸⁶; viimase poolest sarnanes NSDAP ka teiste totalitaarsete liikumistega.⁸⁷ Parteis ja loodavas *völkisch*-riigis pidi valitsema juhiprintsiip.⁸⁸

19. sajandi varajane, romantilises *völkisch*-ideoloogia ülistas *germaanilikku juhtimist*,

⁸⁰ Orlow, lk 3, Noakes&Pridham lk 4–6; Bracher, lk 23, 38–44; Orlow, lk 16; Broszat, lk 33–34.

⁸¹ Noakes&Pridham lk 14-16, pikemalt Pätzold&Weissbecker lk 31-52

⁸² Noakes&Pridham, lk 14.

⁸³ Hitleri positsiooni otsustavalt kindlustanud Bambergi konverentsi kohta vt Orlow, lk 48-50; Kershaw, *Hubris*, lk 274, 277-278; Bullock, lk 137-138; Fest lk 239-241; Longerich – *Hitler*, lk 151-152.

⁸⁴ Arendt, lk 364, totalitaristliku organisatsiooni kohta üldiselt lk 364-388.

⁸⁵ Samas, lk 4–9. Vt ka Kershaw, *Hitler Myth*. Poliitilistest müütidest ja religioonist on juttu ka kogumikus *Comparative Fascist Studies* (eespool viidatud).

⁸⁶ Orlow, lk 7.

⁸⁷ Arendt, lk 364–388.

⁸⁸ Hitler, lk 669–671; Arendt lk 364.

võitu, vaprust ja rahvust.⁸⁹ Ian Kershaw sõnul polnud Weimari-aegsed *völkisch*-juhiideed võrreldavad monarhia, vaid feodalismi või pseudodemokraatiaga, kus juht pidi olema *primus inter pares* ning esindama rahva tahet, samuti aga sõjalisi väärtusi (võitlus, konflikt, halastamatus, radikaalsus).⁹⁰ *Mein Kampf*'i järgi on parlamentaristlik otsustusprotsess ebapädev, kuna enamusotsused välistavad vastutuse.⁹¹ Sellele vastandub *töeline germaani demokraatia*, kus juhil on tegutsemisvabadus ja täielik vastutus.⁹² Enamusotsusena on lubatud ainult juhi valimine.⁹³ Igal otsustajal peavad olema nõunikud (nõuandvate funktsioonide jaoks ning uute juhtide kasvulavana tuleb säilitada ka parlament), kuid otsused peab tegema individ.⁹⁴ Teaduskäsitlustes on viidatud sellele, et hilisemates *Mein Kampf*'i trükkides on valitavad juhid asendatud määratud juhtidega.⁹⁵ Stanley Payne'i sõnul oli enamikes fašistlikes liikumistes algselt valitud juhtkond, kuid neis kõigis hakkas aja jooksul kehtima mingi juhprintsibi vorm.⁹⁶ Mussolini sõnastuse järgi oli fašism *organiseeritud, kontsentreeritud, autoritaarne demokraatia rahvuslikul baasil*.⁹⁷

Natsiliikumise sisemine organiseerimine peab *Mein Kampf*'i järgi tulema elust enesest ning täielikult tuginema praktilistel vajadustel. Juhtide ja üksik-järgijate vaheline aparaat peab olema võimalikult väike. Organisatsioonilisi alajaotusi – kõigepealt osakondi, seejärel suuremaid üksusi – võib lubada ainult siis, kui keskuse autoriteet on kindel;⁹⁸ tuleb maksimaalselt rõhutada keskuse sümboolset positsiooni.⁹⁹ Juhtivad ametid luuakse siis, kui on võtta sobivad isikud.¹⁰⁰ Propaganda peab järgijatest võitlejate kujundamise läbi iseennast taastootma. Liikmete kvantiteet peab olema võimalikult väike ja kvaliteet võimalikult suur, et ära hoida sisemist nõrgenemist.¹⁰¹ Orlowi sõnul pidi efektiivsuse nimel natside haldusaparaat ühtlasi olema tugevalt bürokristiseeritud ning selle tegutsemispõhimõtetes bürokraatia ja personalism mitte ei läinud vastuollu, vaid täiendasid üksteist.¹⁰²

Totalitaristliku juhprintsibi eripäraks ning üldse talle totalitaristlikku iseloomu andvaks jooneks on Arendti sõnul see, et kõige kõrgema tähtsusega pole Fühüreri käsud (st konkreetsed korraldused), vaid Fühüreri tahe, ning et Juht on kui funktsioon (liikumapanev

---

⁸⁹ Kershaw, *Hitler Myth*, lk 14.

⁹⁰ Samas, lk 19.

⁹¹ Hitler, lk 101, 104–106.

⁹² Samas, lk 111, 116–117.

⁹³ Samas, lk 117.

⁹⁴ Samas, lk 670–671.

⁹⁵ Samas, lk 117, Maser, lk 279, Arendt, lk 365 (viitab omakorda Konrad Heidenile – *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*, Boston 1944, lk 292, pealkiri ja väljaandmise asukoht ära toodud Arendt lk 350).

⁹⁶ Payne, lk 14.

⁹⁷ Nolte, lk 7.

⁹⁸ Hitler, lk 669.

⁹⁹ Samas, lk 480–481.

¹⁰⁰ Samas, lk 669.

¹⁰¹ Samas, lk 480–484, 846–848

¹⁰² Orlow, lk 7–9.

jõud).¹⁰³ Hitleri juhtimisviisi iseloomustas tema eelistus otseseid otsuseid ja käske vältida, ning selle asemel anda üldiseid suuniseid. Nende saajad pidid ise teadma, kuidas neid tõlgendada ja Hitleri eesmärkide suunas tegutseda. Tulemuseks oli intensiivne konkurents ning Hitleri võimu kindlustumine, kuna viimane täitis vahemehe rolli parteisisestes vaidlustes.¹⁰⁴ Arendti sõnul sõltuski Hitleri võim oma lähimate alluvate üle suutelisusest viimaste seas konflikte luua ning selle liikmete väljavahetamisest, mida ta peab koguni olulisemaks kui organisatsioonilisi võtteid või demagoogiat.¹⁰⁵ Ka III Reichi sai iseloomustama laiaulatuslik ametkondade dubleerimine ja administratiivne segadus.¹⁰⁶ Lähikonna väljavahetamine ühtlasi vabastas Kershaw sõnul Hitleri vajadusest kelleltki nõu küsida.¹⁰⁷ 1928. aasta NSDAP üldkoosolekul talle tehti ettepanek luua parteisenat; Fest edastab, et Hitler oma sõnul ei pidanud nõunikest suurt lugu; Orlowi jutustuse järgi aga osutas Hitler alamjuhtidele kui vajaduse korral olemasolevale piisavale nõuallikale. Orlow rõhutab, et sellega joonis Hitler alla enda positsiooni ainukese otsuselangetajana parteis, ning määras partei struktuuride ülesandeks tema otsuste põhjal praktika väljatöötamise. Teisalt kirjutab Orlow, et tõsiste sisekriiside puhul eelistas Hitler vihjata senati loomisele, kuigi seda reaalsuses kunagi ei juhtunud.¹⁰⁸

1.2. Partei algusest Müncheni putšini (1919–1923).

1918. aasta oktoobris organiseerisid tööriistameister Anton Drexler ja ajakirjanik Karl Harrer Münchenis väikese poolsalajase poliitilise arutelugrupi – Poliitilise Töölisringi (*Politischer Arbeiterzirkel*).¹⁰⁹ Drexleril õnnestus 5. jaanuaril 1919 luua Ringi vaadete levitamiseks Saksa Töölispartei (*Deutsche Arbeiterpartei*, DAP). Septembris ühines DAP'ga Adolf Hitler, kes sai aasta lõpuks propagandajuhiks (*Werbeobmann*) ja täitevkomitee liikmeks.¹¹⁰

Enamik Weimari paremäärmuslikke ühendusi ei omanud demokraatia ja parlamentarismi osas kindlat seisukohta.¹¹¹ DAP oli Weimari riikliku poliitilise süsteemi vastu, kuid parteisisene otsustusprotsess oli väga demokraatlik.¹¹² 1920. aasta jaanuaris loodi esimene täiskohaga palgalise ametniku koht (*Geschäftsführer*, tegevdirektor kes tegeles

¹⁰³ Arendt, lk 365, 373.

¹⁰⁴ Kershaw, *Hubris*, lk 345–346, Orlow, lk 35; Arendt, lk 373; Bracher, lk 168.

¹⁰⁵ Arendt, lk 373.

¹⁰⁶ Kershaw, *Hubris*, lk 529–530.

¹⁰⁷ Samas, lk 342.

¹⁰⁸ Fest, lk 255; Orlow, lk 269. Altpoolt tulnud senati loomise ettepaneku kohta 1928. aastal vt Orlow, lk 93.

¹⁰⁹ Orlow, lk 10–11, Maser, lk 148

¹¹⁰ Maser, lk 167, Orlow, lk 12.

¹¹¹ Orlow, lk 12–13.

¹¹² Samas, lk 13, samuti Kershaw, *Hubris*, lk 140.

majanduslike küsimustega) ja püsiv keskamet. Selleks, et täitevkomitee poolsetest tegevuspiirangutest vabaneda, otsustas Hitler koguda parteile suurtes kogustes uusi liikmeid, kes oleksid eelkõige tema isiklikud järgijad.¹¹³

Samuti tugevnes tema positsioon läbi Müncheni-välise ning täitevkomitee suhtes enamjaolt iseseisvate (sh uute liikmete vastuvõtmise õigusega) osakondade ebaformaalse kontrolli.¹¹⁴ 1920. aastal omandas partei uue nime – NSDAP.¹¹⁵ Hitlerit abistas hulk uusi, mitteametlikke juhte (*teatav vari-juhikorpus*).¹¹⁶ Müncheni liikmeskonna olulise suurenemise tõttu jaotati linna parteiorganisatsioon (*Ortsgruppe*; nimetame neid siin töös mugavuse mõttes osakondadeks) linnajagude järgi neljaks sektsiooniks.¹¹⁷

1921. aasta juulis teostas Hitler parteis võimupöörde, lastes ennast erakorralisel kongressil diktaatorlikuks juhiks valida ning esitades hulga nõudeid, mis ka heaks kiideti. München pidi jääma liikumise vankumatuks keskpunktiks, kolmeliikmeline Hitleri nimetatud aktsioonikomitee (*Aktionsausschuss*) pidi saama põhiliseks tegevussuundi kujundavaks organiks ning mittenõustuvad liikmed tuli parteist kõrvaldada.¹¹⁸ Kongressiga muutus esimees formaalselt vastutavaks ainult kongressi ees. Ühtlasi kehtisid Hitleri volitused nüüd 1923. aastani, kõik teised juhid pidid olema talle allutatud, liikmete ülesanded ja õigused olid kindlaksmääramata (reaalsuses nõuti pimedat kuulekust).¹¹⁹ Natside uus autoritaarne korraldus oli teiste tollase Saksamaa parteidega võrreldes selge eripära, ning sellise eripära loomisele oli Hitler oma nõudmistes ka osutanud.¹²⁰

Kuna seadus seda nõudis, jäi varasem juhatuse institutsioon endisel kujul alles, kuid reaalselt võimu ta enam ei omanud. Hitler juhtis ja kontrollis täielikult uut aktsioonikomiteed, mille juhtnõore viisid ellu kuus alamkomiteed, valdkondade järgi propaganda, rahanduse, noorte organiseerimise, spordi ja atleetika, uurimise ning vahetalituse komiteed. Peaaegu kõik alamkomiteede esimehed nimetas Hitler, uurimise alamkomitee puhul lisaks ka selle ülejäänud liikmed. Spordi ja atleetika alamkomiteest sai varsti rünnakrühmlaste (*Sturmabteilung*, SA, kõnekeeles pruunsärklased) kõrgem juhtkond. Noorte organiseerimise alamkomitee oli *Hitlerjugend*'i (Hitleri Noorte, HJ) kaudne eelkäija. Uurimis-alamkomitee *ülimate tähtsust* arvestades (see kontrollis liikmete vastuvõtmist ja väljaheitmist) peab Orlow

---

¹¹³ Orlow, lk 14–15, Maser lk 173, 176, Hitler, lk 493.

¹¹⁴ Orlow, lk 19, 27.

¹¹⁵ Samas, lk 15–16.

¹¹⁶ Samas, lk 17.

¹¹⁷ Orlow, lk 17–18, Maser, lk 264–265.

¹¹⁸ Maser, lk 264–274, Orlow, lk 20–22. Omaette aktsioonikomitee oli eksisteerinud juba 1921 a jaanuaris, selle lõi Drexler kriisiorganina. Hitler keeldus tollal liitumast, kuna ei tahtnud organisatsioonilistes küsimustes vastutust võtta; nendes ei olnud tal piisavalt annet – Longerich, *Hitler* lk 80-81.

¹¹⁹ Maser, lk 275, Orlow, lk 23, Pätzold&Weissbecker, lk 62.

¹²⁰ Maser, lk 277 (Maser väidab konkreetselt, et NSDAP oli nüüd ainus diktaatoriliku juhiga partei riigis), Pätzold&Weissbecker, lk 62, Orlow, lk 21.

tõenäoliseks, et selle koosolekuid juhtis Hitler ise ning ilmselgeks, et Hitler kavandas selle alamkomitee kujundamist järelevalve-vahendiks.¹²¹

Tsentraliseerimise nimel suurendas Hitler arvestatavalt tegevdirektori (selleks sai 1921. aasta juulis Max Amann) pädevusi, kes pidi looma Hitleri suundade elluviimiseks vajaliku õhkkonna, hallates organisatsiooni igapäevaseid kulutusi ning parteikaardi tegevust üleüldiselt.¹²² Samal ajal sekkus Hitler ise vastavalt tujule iga parteinstantsi töösse kõikidel tasanditel¹²³ (erandiks kujunes rahandus).¹²⁴

1922. aasta lõpupoole loodi otse Hitleri ees vastutavate delegaatide (*Delegierte*) amet, mis hakkas toimima küll alles järgmisel aastal. Delegaadid pidid geograafiliselt piiritletud aladel teostama järelevalvet osakondade üle, tohtides isegi osakonnajuhte määrata ja kõrvaldada.¹²⁵

NSDAP liikmete arv jõudis 1922. aasta lõpus 6000ni ning 1923. aasta novembris 55 000'ni, mis ei andnud aga olulist eelist, kuna partei valis sõjalise strateegia (st osavõtu Baieri paremäärmuslike ühenduste suuremas riigipöördekatstes ehk Müncheni putšis 8. novembril). See aga kukkus läbi – partei keelustati ja Hitlerile mõisteti vanglakaristus, mida ta võttis kui õppetundi, et poliitiline võim tuleb omandada vähemalt näiliselt legaalsete vahenditega.¹²⁶

1.3. Üldised arengud 1925–1932.

Pärast parteiorganisatsiooni lagunemist ja liikumise lõhenemist putši läbikukkumise järel ning pärast vanglast vabanemist saavutas Hitler 1925. aasta 27. veebruaril toimunud NSDAP taasutamiskongressil uuesti tingimusteta juhi positsiooni.¹²⁷ 1925. aasta lõpus oli partei üldine liikmeskonna arvuks 27 000, mis jõudis kuni 1928. aastani iga aastaga umbes sama arvu võrra kasvada.¹²⁸

Tegevdirektor Philip Bouhler'i ja laekur Franz Xaver Schwarz'i töö läbi arenes edasi bürokratiseerimine. Viimase ülesandeks oli muuhulgas järelevalve liikmekaartide väljastamise üle – see pidi olema detsentraliseerimise vältimiseks keskuse ainuõigus; kõik liikmekaardid pidid olema Hitleri ja Schwarzi allkirjastatud.¹²⁹ Hüttenbergerilt kuuleme, et kõik liikmed

¹²¹ Orlow, lk 23–24.

¹²² Samas, lk 25, 38; Bracher, lk 124.

¹²³ Orlow, lk 25–26.

¹²⁴ Samas, lk 138.

¹²⁵ Samas, lk 27.

¹²⁶ Orlow, lk 29–32, Maser, lk 328, 454, Pätzold&Weissbecker, lk 54.

¹²⁷ Orlow, lk 34–38, Pätzold&Weissbecker, lk 84, Pridham, lk 40–41.

¹²⁸ Orlow, lk 43–45, Bracher, lk 172; 1925-1929 kohta ka Bullock, lk 141

¹²⁹ Orlow, lk 42–43.

pidid esmalt alluma otse Münchenile, ning kohalikud organisatsioonid tuli luua vaid sobivuse korral.¹³⁰ Samas algas sihikindel laienemine Baierist väljapoole, kus kontroll värbamise üle liikus keskuse kätte järk-järgult.¹³¹

1926 loodi formaalselt jaotatud partei üleriigiline juhtkond.¹³² 1926. aasta maikuus toimunud, varasemalt vaid formaalsel üleriigilisel partei liikmeskonna koosolekul (see oli üleriigilisest kongressist erinev) lasi Hitler tuleviku kindlustamiseks heaks kiita partei registreeritud ühenduse (NSDAV e.V.¹³³) põhikirjalised muudatused, muuhulgas võrdsustades ühingu seadusliku eksistentsi Müncheni osakonna omaga. Samuti korrati ja tugevdati esimehe varasemaid põhikirjalisi volitusi.¹³⁴ Hitler jättis Longerichi sõnul loodud organisatsiooni sihikult nõrgaks; protseduurid ei olnud kindlaks määratud, mis lubas Hitleril juhtida ebakorrapärasel viisil. Liikmetevaheliste konfliktide puhul oli temal lõplik autoriteet.¹³⁵ Formaalsete reeglite väänamise õigus jäi Fүүrerile ka tulevikus.¹³⁶ Teoreetiliselt jäi võimalus nõuda Hitlerilt aruannet – vähemalt kümnendikult liikmetest oli õigus nõuda erakorralise üldkoosoleku kokkukutsumist.¹³⁷ Selleks, et seda ei saaks teha täitevkomitee, lasi Hitler eemaldada sellest põhikirjaliselt kõik liikmed peale esimehe, sekretäri ja laekuri, st nende asetäitjad.¹³⁸ Festi sõnul olid esimehelt aruande nõudmise formaalsused *äärmiselt keerukad*,¹³⁹ ning ka Broszati sõnul oli Hitleri vastutus üldkoosoleku ees vaid nominaalne.¹⁴⁰ Täitevkomiteele tulid juurde kuue erikomitee juhid ja peasekretär, kes kõik nimetati Hitleri poolt (sisuliselt taastati 1921. aastal loodud süsteem). Samuti lisandusid Hitleri nimetatud provintsijuhid, Gauleiterid.¹⁴¹

1926. aasta juulis toimunud parteikongress tähendas juhprintsibi olulist kindlustumist. Hitler soovitas eelnevalt saadikutel ise mitte resolutsioone esitada, ning võttis nende heakskiitmise oma ainupädevusse; Festi sõnul see ka teostus, millest sai pretsedent. Hääletamisi ei toimunud, Hitler laitis maha „liigsed arutelud”, ning plenaaristungite kõnede jaoks seati ranged ajalised piirangud.¹⁴²

---

¹³⁰ Hüttenberger, lk 11.

¹³¹ Orlow, lk 41-42; Longerich, *Hitler*, lk 147-148.

¹³² Bracher, lk 179.

¹³³ *Nazionalsozialistischer Deutscher Arbeiterverein, eingetragener Verein (NSDAV e.V.)* - registreerimise kohta Orlow, lk 18, Maser, lk 234-235. *Eingetragener Verein* – registreeritud ühendus.

¹³⁴ Hüttenberger, lk 12; Orlow, lk 51; Pridham, lk 53-54; Bullock, lk 139, Fest lk 242.

¹³⁵ Longerich – *Hitler*, lk 157.

¹³⁶ Fest, lk 248.

¹³⁷ Hüttenberger, lk 12.

¹³⁸ Longerich – *Hitler*, lk 152.

¹³⁹ Fest, lk 242.

¹⁴⁰ Broszat, lk 66-67.

¹⁴¹ Longerich – *Hitler*, lk 152.

¹⁴² Orlow lk 52-53; Fest, lk 242-243.

Samal perioodil algas jõulise kontrolli kehtestamine provintside ehk Gau'de üle rahalise halduse abil, nõudes formaalset aruandlust ning lastes suurt osa igapäevasest juhtimisest läbi viia palgalisel Gau tegevdirektoril, kes oli tihtipeale ka ase-Gauleiter, ning vastutav eelkõige Müncheni tippbürokratiide ees. 1931. aastaks olid ka kõik Gauleiterid palgalised, ning 1932. aastaks enamjaolt ka piirkonnajuhid (*Kreisleiter*).¹⁴³

Hitler otsustas 1928. aasta riikliku kongressi ära jätta, peamiselt rahalistel aga ka strateegilistel kaalutlustel (et arutelud probleemsete küsimuste üle kongressi atmosfääri ei mõjutaks).¹⁴⁴ 1929. aasta kongress Nürnbergis kavandati kui propagandaüritus, näitamaks NSDAP jõudu ja täielikku ühtsust.¹⁴⁵ 1930. aasta septembri Reichstagi valimised olid suur õnnestumine; partei saadikute arv tõusis 107ni ning partei liikmete arv kasvas aasta lõpuks 389 000'ni.¹⁴⁶ III Reichi tekkeni viinud poliitilisi sündmusi me siinkohal ei vaatle.

1.4. Reichsleitung (partei kõrgem juhtkond).

1926 loodud *Reichsleitung*'isse kuulusid algselt sekretär (Rudolf Hess, kes oli ühtlasi Hitleri isiklik sekretär), laekur (Schwarz), täitevsekretär (st tegevdirektor, Bouhler) ning suur hulk alamaid ametkondi eluvaldkondade nagu põllumajanduse ja teaduse, samuti aga rassi- ja kultuuriküsimuste jaoks. Partei kavatsus oli luua riik riigis, ning seeläbi õõnestada usku Weimari riiki. Pätzoldi ja Weissbeckeri sõnul oli uus aparaat sobilik vaid mitmemiljonilise liikmelisusega organisatsioonile.¹⁴⁷ 1926. aasta põhikiri nimetas Reichsleitungi eraldi valdkondadena rahandust, organisatsiooni, propagandat, SA'd, noorteorganiseerimist, uurimis- ja vahetalitustkomiteed (Uerschla) ning majandusjuhtimist (tegevdirektori pädevust).¹⁴⁸ 1932 lisandus justiitspoliitika, teine paralleelne propagandaosakond eraldi määratud ülesannetega (Turlach O'Broin'i sõnul loodi see juba 1930¹⁴⁹), rahanduspoliitika ekspertiis ning eraldi ajakirjandusosakond.¹⁵⁰

Bullocki sõnul 1928. aastal, Orlowi sõnul aga hoopis 1929, Nürnbergi kongressiga jagati organisatsiooni osakond kaheks haruks. Esimene (*Reichorganisationsleitung I – ROL I*), mida juhtis Gregor Strasser, pidi ründama Weimari riiki, ning jagunes kolmeks allharuks –

¹⁴³ Orlow lk 58, 142.

¹⁴⁴ Orlow, lk 88-89, 91–92.

¹⁴⁵ Samas, lk 113–114.

¹⁴⁶ Bracher, lk 235, Bullock, lk 161.

¹⁴⁷ Arendt, lk 371–372; Shirer, William (1960). *The Rise and Fall of the Third Reich* (neljateistkümmes trükk). New York: Simon and Schuster, lk 121; Bracher, lk 179, Pridham, lk 54, Pätzold&Weissbecker, lk 95, 97, 99; Fest lk 247–248.

¹⁴⁸ Broszat, lk 72.

¹⁴⁹ O'Broin, lk 718.

¹⁵⁰ Broszat, lk 72.

välismaa, ajakirjandus ning sisseimbumine ja parteirakukeste loomine. Teine haru (ROL II; juhiks Konstantin Hierl) pidi õpetama välja kaadrit tulevase natsiriigi jaoks, juhtides juba varem loodud eluvaldkondade ameteid, millele oli lisandunud näiteks siseministeeriumi valdkond.¹⁵¹ Reaalse tähtsuse sai ROL II 1930. aastal, kui ta pidi hakkama teostama kontrolli kohalike omavalitsuste saadikute üle ning ennetama ebasoovitavaid programmiliste küsimuste alaseid arutelusid.¹⁵² Samal aastal olid ROL I'1 ülesanded propaganda erinevates valdkondades (film, raadio, rahvaharidus).¹⁵³

Broszat'i sõnul toimis Reichsleitung näiliselt kollegiaalsel põhimõttel ning partei põhikirja järgides, kuid reaalselt läksid komiteede ülesanded Hitleri määratud funktsionäridele (osakonnajuhtidele, alates 1933. aastast Reichsleiteritele).¹⁵⁴ Osakonnad moodustasid tervikliku Reichsleitungi vaid läbi ühiste isiklike suhete Hitleriga, ning koordinatsiooni oli osakondade vahel vähe.¹⁵⁵

1928–29 tsentralisatsioon kindlustus, kuid parteiaparatuur ei suutnud aga väga efektiivselt altpoolt tulnud infot ülemisteks korraldusteks koondada.¹⁵⁶ Hitlerile kuulusid kõik otsused peale igapäevaste. Reichsleitungi juhid *toimisid institsionaalse Hitlerina*, kuid nende pädevuses olid vaid igapäevased haldusotsused. Selleks et partei organisatsiooniliste muudatustega kaasas käia saaks, asetati (hetkel küll ebaformaalselt) Hitleri ja Reichsleitungi vahele rutiinseid poliitilisi küsimusi lahendama Hitleri isiklik sekretär Rudolf Hess, kellest sai partei tähtsaim otsuste langetaja (Hitleri järel).¹⁵⁷

1931. aastal lõi Hitler parteis inspeksioonisüsteemi, määraes ametisse Reich'i Inspektori (Robert Ley);¹⁵⁸ 1932 hakkas neid tegutsema juba kaks, ning järgnelt veel viis Liidumaa Inspektorit.¹⁵⁹ Sama aasta suvel läks Strasseri laiaulatuslike organisatsiooniliste reformide käigus kõigi NSDAP valdkondade üleriigiline juhtimine peale 1926. aastal algselt loodute organisatsioonijuhi pädevusse; Strasserile vahetult alluvad juhid nimetas Hitler¹⁶⁰ (vt täpsemalt tabelist – Lisa 4). Erimeelsuste tõttu Hitleriga väljus Strasser aga 1932. aasta lõpus organisatsioonijuhi ametist, ning Hitler asus ise tema asemele, määraes Robert Ley oma staabiülemaks. Samuti detsentraliseeris Hitler Strasseri loodud süsteemi.

Suurem osa Strasseri volitusi poliitilises kontrollis läksid Rudolf Hess'ile, kes juhtis Poliitilist Keskkomisjoni (PZK). Viimane jagunes kolmeks üksuseks, mis pidid koordineerima

---

¹⁵¹ Bullock, lk 135, Orlow, lk 123.

¹⁵² Orlow, lk 122–125.

¹⁵³ Longerich - Goebbels, lk 129.

¹⁵⁴ Samas, lk 67.

¹⁵⁵ Samas, lk 67.

¹⁵⁶ Orlow, lk 99–100, 102–103.

¹⁵⁷ Samas, lk 103.

¹⁵⁸ Samas, lk 155.

¹⁵⁹ Samas, lk 177.

¹⁶⁰ Broszat, lk 73, Orlow, lk 175–180, 187–188.

kõikide NSDAP rahvasaadikute tööd peale Preisi ja Baieri omade, juhendama partei ajakirjandust ning määrama partei seisukoha majandusküsimustes. Inspektorite süsteem kaotas oma senise tähtsuse¹⁶¹ Reichsleitungi peaametite alluvuse ümberpaigutamisi¹⁶² me siinkohal ei vaatle. Hiljemalt 20. märtsiks tegutses Hessi alluvuses ka Sidestaap (*Verbindungsstab*), mis pidi vahendama parteiametite suhtlust riigiametitega. 21. aprillil 1933, pärast Hitleri võimuletulekut jaanuaris sai Hess Fühleri asetäitjaks parteiküsimustes (*Stellvertreter der Führers*, StdF), mis suurendas tema kontrollivahendeid oluliselt;¹⁶³ see andis talle õiguse langetada Hitleri nimel kõiki partei keskust puudutavaid küsimusi.¹⁶⁴ 2. juunil lõi Hitler uue Reichsleitungi, mille moodustsid 16 Reichsleiterit. Orlowi sõnul oli Hess sellega näiliselt teiste Reichsleiteritega võrdseks taandatud, ning samal ajal oli tema pädevustest selgelt välja jäetud ainult rahandus, seega loodi eeldused täiendavateks rivaalitsemisteks.¹⁶⁵ Oma autoriteedi kindlustamise nimel lõi ta StdF'i ameti alla staabi, mis pidi Reichsleiterite poliitiste eesmärkide põhjal seaduseelnõusid välja töötama, ning tõmbas Strasseri inspektoraadist allesjäänud uurijad enda mõju alla (ametlikult läksid nad tema kontrolli alla 1934) ning hakkas vastu võtma suurtes kogustes kaebusi korruptsiooni ja muude väärnähetate üle.¹⁶⁶

1.5. Kohalikud osakonnad.

1927 loodi kohalikes osakondades organisatsioonilised komiteed, mis kõige madalamast tasandist alates tööjaotust korraldasid. Komiteele kuulusid nii ettekandmis- kui täitevülesanded. Ettekannete põhjal otsustati ka regionaalsete propagandakampaaniate detailid keskuses, seega osakonnad enam otsuseõigust selles vallas ei omanud. Orlowi sõnul muutusid osakonnad täielikult propaganda- ja täitevorganiteks.¹⁶⁷

1926–29 kaotasid osakonnad ja olulisena ka Müncheni sektsioonid oma autonoomia, sealhulgas juhivalimisõiguse (esimesed olid selle saanud 1926. aasta veebruaris¹⁶⁸) mis läks Gauleiterile, Müncheni sektsioonide puhul seega Hitlerile; sellest positsioonist loobus

---

¹⁶¹ Orlow, lk 201; Pätzold&Weissbecker, lk 235; Longerich, *Hitler*, lk 266–267.

¹⁶² Orlow, lk 202.

¹⁶³ Samas, lk 260–262.

¹⁶⁴ Longerich, *Hitler*, lk 369.

¹⁶⁵ Orlow, lk 263; Pätzold&Weissbecker, lk 272–273.

¹⁶⁶ Samas, lk 263, 265, 283.

¹⁶⁷ Orlow, lk 78, 81, 85.

¹⁶⁸ Samas, lk 60. Samal aastal, kui Joseph Goebbels sai Berliini Gauleiteriks, saatis ta kõik kohalikud parteigrupid laiali ning taastas need sektsioonidena, millele ta ise juhid määras – Thacker, Toby (2009). *Joseph Goebbels: Life and Death*. Palgrave Macmillan, lk 79. Goebbels sai eriõigused, et Hitler võiks olla kindel tema lojaalsuses pärast hiljutist konflikti – Fest lk 245.

viimane 1929. aastal. Osakonnad kaotasid ka oma enesejaotamisõiguse. Partei 1929. aasta Nürnbergi kongressi töösessioonide tulemusena likvideeriti parteis kohalik autonoomia lõplikult.¹⁶⁹

1929–1930 lasti käiku Berliini tollase organisatsioonijuhhi järgi nime saanud Muchow plaan. Sellega loodi linnaosakondades jaotus 10–20-kvartalilistest (hiljem kuni 500–liikmelistest¹⁷⁰) sektsioonidest väiksemate rakkudeni (*Zelle*), mis võisid olla ka vaid 5-liikmelised. Uus süsteem lubas ühtaegu uued liikmed ladusalt organisatsiooniga liita, säilitades isiklikud suhted alumiste astmete võimuhetes ning totalitaarsete võitlejate suure protsendi kogu liikmeskonnas. Reichstagi kampaania nimel said tööjaotuse suurendamisel olulisest osast parteilastest poolfunktsionärid.¹⁷¹ Tänavarakud levitasid sektsioonide poolt välja antud ajalehti. Muchow plaan loodi Saksa Kommunistliku Partei eeskujul. 1930. aasta algul oli Berliinis 40 sektsiooni ja üle 900 raku.¹⁷² 1932. aasta suvel sai sektsioonile allpool järgnema tugipunkt (*Stützpunkt*), millele järgnes maja- või tänavablokk (*Block*).¹⁷³

1.6. Propagandasüsteem (1926–1931)

1926. aastal ilmus hulk Hitleri dekreete ja Bouhleri direktiive tsentralisatsiooni kindlustamiseks. Muuhulgas tuli Bouhleri käsu järgi luua kohtadele propagandakomiteed, loomaks üleriigilise tsentraliseeritud propagandavõrgustiku, mis oli teistel parteidel juba varasemalt olemas, ning mis pidi lakkamatult tegutsema.¹⁷⁴

1928. aastal võttis Hitler nimeliselt Reichi Propagandajuhhi ameti enda peale; realselt juhtis seda Heinrich Himmler, kes oli 1926. aastast Propagandajuhhi asetäitja. Himmler üritas propagandategevust ühtlustada ja tsentraliseerida. Koostöös Gaude keskustega koordineeris ta üle Saksamaa kõiki parteikõnesid. Iseäranis seadis Himmler omale eesmärgiks luua ulatuslik ettekandmissüsteem, nõudes kõigilt osakondadelt ja Gaudelt nende territooriumil vajalikku infot „vaenlaste”, parteiliikmete ja välismaal elavate sakslaste kohta, jõudes suurusehullustuseni¹⁷⁵. 1930. aastal võttis juhtimise üle Joseph Goebbels, ning Himmler loobus asetäitja kohast.¹⁷⁶ Propagandajuhhi amet ei toonud kaasa täielikku kontrolli partei propagandategevuse üle - lõppes Himmleri-aegne püüdlus kõiki kõnesid tsentraalselt

¹⁶⁹ Orlow, lk 60–61, 72–73, 78, 81, 85, 113–114, 137–138; Broszat, lk 55.

¹⁷⁰ Broszat, lk 68.

¹⁷¹ Orlow, lk 122.

¹⁷² Longerich, *Goebbels*, lk 107.

¹⁷³ Broszat, lk 68.

¹⁷⁴ Orlow, lk 50; Pridham, lk 52–53.

¹⁷⁵ Longerich, *Himmler*, lk 91.

¹⁷⁶ Samas, lk 115–116.

organiseerida, ning osakonnad ja Gaud pidid nimetama oma propagandajuhid¹⁷⁷, samuti juhtis Amann Eher-Verlagi iseseisvalt, ning mitmed pädevused, nagu varasemalt mainitud, olid Strasseri käes, kuid järk-järgult Goebbelsi haare kindlustus.¹⁷⁸

1930. aastal loodi (nimeliselt Strasseri alluvusse) *Reichspropagandaleitung II* (RPL II), mille juhiks oli kuni 1934. aastani Fritz Reinhardt. Partei jaoks muutusid kampaaniad permanentseks, ning propagandistid hakkasid käima agiteerimas külades, mitte enam ainult maakonnakeskuses. Selleks, et suurendada kõnelejate arvu ja koordineeritust kõrgemate parteiinstantsidega, arendati alates 1928 välja kirjavahetuse teel toimiv kõnekool Reinhardt'i juhtimisel.¹⁷⁹ 1929 sai see Hitleri tunnustuse ja nime *Rednerschule der NSDAP*.¹⁸⁰ Oma litsentsid said kõnelejad RPL I käest.¹⁸¹ Kõnekooli õpilaste omandatud volitused jagunesid geograafilise tasandi järgi kohalikeks, regionaalseteks (Gau) ning riiklikeks kõnelejateks; ühtlasi määras paiknevus hierarhias, kui lai teemade valik kõnelejale lubatud oli.¹⁸² Kõnelejad said rahalist tasu, samas pidid *Rednerschule* õpilased maksma õppematerjalide eest.¹⁸³ Saksamaa kontekstis oli O'Broini sõnul ka *Rednerschule* NSDAP eripära (ainult sotsiaaldemokraatidel oli 1906–1914 olnud oma kõnekool).¹⁸⁴ Peale Reinhardt'i kõnekooli loodi parteis teisigi õppeasutusi, olulisemana 1931. aastal Reichi Juhikool (*Reichsführerschule*).¹⁸⁵

1931 sai RPL I tervikliku vertikaalse struktuuri ning mis hakkas teostama nii mõlemasuunalist informeerimist kui ka reaalset kontrolli (rahaliste mõjutusvahenditega¹⁸⁶). Goebbels otsustas Reichi kõnelejate valiku ja propagandakampaaniate sisu üle.¹⁸⁷

Tähtis roll oli propagandas ka plakatitel ja lendlehtedel, mille tootmist samuti tsentraalselt juhiti. Lõpliku variandi kiitis heaks kas Hitler või tema abi Rudolf Hess.¹⁸⁸

---

¹⁷⁷ O Broin, lk 718.

¹⁷⁸ Longerich, *Goebbels*, lk 129, 139, 148.

¹⁷⁹ Samas, lk 718; Orlow, lk 108–109.

¹⁸⁰ O'Broin, lk 724.

¹⁸¹ Samas, lk 718.

¹⁸² Bracher, lk 229; Orlow, lk 109; Pridham, lk 101.

¹⁸³ Pätzold&Weissbecker, lk 120; O'Broin, lk 716. 1919. aastal kehtestati (Maseri sõnul uudsusena) partei koosolekutel sissepääsutasud – Maser, lk 171. Longerichi sõnul võeti koosolekutel, kus Hitler esines, 1–3 riigimarga suurust tasu, et kindlustada poliitiliselt sobiv kuulajaskond. Ka Longerich osutab sellele, et Weimari Saksamaal oli see ebatavaline; Longerich – Hitler, lk 171.

¹⁸⁴ O'Broin, lk 720.

¹⁸⁵ Orlow, lk 151–153, 174.

¹⁸⁶ O Broin, lk 718.

¹⁸⁷ Orlow, lk 139–140.

¹⁸⁸ Samas, lk 109–110.

1.7. Sisepinged ning uurimis- ja vahetalituskomitee (Uschla)

1924. aasta juulis vangistuses viibides loobus Hitler senisest (tema isiklikku kontrolli kindlustanud) vahemehe-rollist natside omavahelistes tüldes;¹⁸⁹ sama aasta lõpus vangist naastes aga võttis selle tagasi ning soodustas ülesannete dubleerimist.¹⁹⁰ 1925. aasta suvel loodi tülide lahendamiseks Hitlerit asendav organisatsiooniline komitee.¹⁹¹

1926 käivitas Hitler uurimiskomitee (*Untersuchungs- und Schlichtungsausschuss*, Uschla) töö; see oli lühiajaliselt tegutsenud ka 1925. aastal, kuid ebaefektiivselt. Uschla liikmed nimetas Hitler ise, ning selle ülesandeks oli Hitleri tahte põhjal formaalsete eeskirjade väljatöötamine, teiselt poolt seisis ta Hitleri ja rahulolematuseavalduste vahel, Fүүrerit nende eest kaitstes.¹⁹² Longerichi sõnul eelistas Hitler igapäevastest tülidest üleüldiselt eemale hoida, et mitte lasta oma juhikuvandil lahjeneda¹⁹³. William Shireri sõnul oli Uschlat vaja, kuna parteisse voolas palju halva kuulsuse või minevikuga isikuid.¹⁹⁴ Alan Bullock aga kirjutab, et Uschla oli ette nähtud tegelema vaid distsipliiniküsimustega, ning mitte aususe, seaduslikkuse ja moraaliga (kuni nende vastu minek ei mõjutanud distsipliini); selles juhtmõttes oli algne Uschla esimees, kindral Heinemann soovida jätnud, kuid mitte ta järglane, Walter Buch.¹⁹⁵ 1929-1933 arenes Uschla terviklikuks parteikohtu-süsteemiks, jõudes vahepeal kasutusest väljuda ja uuesti kasutusele minna.¹⁹⁶

---

¹⁸⁹ Samas, lk 37

¹⁹⁰ Bracher, lk 168.

¹⁹¹ Orlow, lk 43.

¹⁹² Samas, lk 56–57.

¹⁹³ Longerich (2012). *Heinrich Himmler*. Tõlge inglise keelde: Jeremy Noakes ja Lesley Sharpe. Oxford: Oxford University Press, lk 90.

¹⁹⁴ Shirer, lk 121–122.

¹⁹⁵ Bullock, lk 138–139; Fest lk 242.

¹⁹⁶ Orlow, lk 116, 170, 175, 254, 263.

2. Eesti Vabadussõjalaste Liit

2.1. Vabadussõjaluse algus

1926. aastal asutati Tallinna Eesti Vabadussõjalaste Liit.¹⁹⁷ 1929. aasta mais otsustasid Tallinna, Tapa ja Haapsalu EV Liitude üldkoosolekud luua katusorganisatsioonina Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu, mis registreeriti siseministeeriumis sama aasta 1. juulil.¹⁹⁸

EVKL'i neljandal kongressil (27.11.1932, 308 saadikut) kinnitati uue põhikirja ja kodukorra kava; esimene pidi EVKL'i korralduse tsentraliseerima, mille kohane otsus oli juba vastu võetud sama aasta 4. septembril toimunud juhtide koosolekul (osa võttis EVKL'i juhatus ning 68 kohalikku esimeest või abimeest).¹⁹⁹ Otsused pidi heaks kiitma EVKL'i järgmine kongress, mis jäi aga olemata.

2.2. Vabadussõjalaste juhiideed ja fašismisüüdistused

Eesti ja Nõukogude ajakirjanduses ning Riigikogus (sotsialistide poolt) kostusid väited, et vabadussõjalased on fašistid ja tahavad sisse seada diktatuuri, ühtlasi seisavad sidemeis Hitleri Saksamaaga, peale riigipöörde-kavatsuste alaste süüdistuste.²⁰⁰ 2. kongressil oli põhiseadust ja poliitilist ebastabiilsust käsitledes Theodor Rõuk kõnelenud, et *raske ja vastutava ülesande läbiviimiseks peab ainult üks tahe [...] juhtima*, ning see peab olema *isik, kellel oleks rahva täieline usaldus*.²⁰¹ Varsti pärast kongressi saatis EVKL laiali lendlehe, kus rõhutas, et vabadussõjalased ei nõua diktatuuri, vaid „tõelist demokraatiat”, kus riigi eesotsas on rahva usaldatud juht; sellele vastandus riik kus poliitikat kujundasid erakonnad kihihuvidele toetudes.²⁰² Ka Marandi on kindel, et Rõuk pidas silmas just demokraatlikku

---

¹⁹⁷ RA, ERA.14.11.425. *Tallinna-Haapsalu Rahukogu Registreerimise Osakonna Toimetus. Tallina Eesti vabadussõjalaste liidu põhik. reg. asjas.*

¹⁹⁸ RA, ERA.14.11.349. *Siseministeeriumi administratiivosakonna registreerimise toimetus. Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu asjus*; l. 1–2 Registreerimiseks volitati Artur Sirk. Marandi annab kuupäevade osas veidi ebatäpset infot – Marandi 1991, lk 11.

¹⁹⁹ Marandi 1991, lk 150, juhikoosoleku kohta lk 142.

²⁰⁰ Samas, lk 106–107, 133, 257–258, 287–288, 295, 340–341; Kasekamp, lk 68.

²⁰¹ T. Rõuk EVKL juhatuse aruandes EVKL II kongressile – *Vabadussõjalaste sõna poliitilise momendi kohta* läbi Marandi 1991, lk 27.

²⁰² Marandi 1991, lk 33–34.

juhti, mitte diktaatorit, ning toob paralleeliks USA presidendi ja 19. sajandi konstitutsiooniliste monarhiate institutsioonid.²⁰³

1933. aasta sügisel loodud EVL'i ainsal korralisel kongressil pidas Rõuk kõne *Uue põhiseaduse mõttest ning selle rakendamisest tegelikus elus*, milles ta arendas oma juhiideid edasi. Rõuk avaldas värvikalt pahameelt (teiste) erakondade tegevuse ja kriitika suhtes ning rääkis võimalusest juhtida püramiidikujuliselt struktureeritud organisatsiooni abil riik õigele teele (terve ühiskond tulevat sedamoodi ära jagada); seda võrdles ta ise sõjaväelise organisatsiooniga.²⁰⁴ Ta rõhutas samas jällegi, et uus põhiseadus ei näe ette diktatuuri ning uus 50-liikmeline riigikogu saab olema tõhusam kui vana 100-liikmeline – ära jäävad intriigid ja „lehmakauplemine” ning asemele tuleb riigivanem keda Riigikogu nõrgaks ei jäta; samuti piisab peaministri kõrval 4-st ministrist. Rõuk toonitas, et EVL'i eesmärgiks ei ole liikumise võimulepääsemine, vaid parem tulevik Eestile.²⁰⁵

Vabadussõjalaste avalik suhtumine natsidesse ja fašistidesse oli muutlik. Ühelt poolt avaldati nende ajalehes *Võitlus* heameelt Hitleri võimuletõusu suhtes ning näidati Hitlerit ja Itaalia fašismi kui nende oma kodumaa probleemide (korruptsioon, marksism, poliitilised kriisid) edukaid lahendajaid; samas jõuti natse nii varasemalt kui ka hiljem mitmes punktis pilgata ja kritiseerida (rassism, antisemitism, diktatuur); mõnes punktis leidis samades punktides nii kriitikat kui heakskiitu või natside vastaste kriitika tagasilükkamist (vägivald, militariseeritus).²⁰⁶

Mis puutub antisemitismi, siis kohati seostati küll oma vastaseid juudi rahastusega, kuid Kasekampi sõnul vabadussõjalased Eesti kontekstis antisemitismi poolest eriliselt silma ei torganud.²⁰⁷ Samuti tõrjuti šovinismi ning ei omatud agressiivset välispoliitika, erinevalt natsidest ja Lapuast (Suur-Saksamaa, *Lebensraum*, Suur-Soome).²⁰⁸ Hitleri ja Mussolini võtteid ei peetud Eesti tingimustes otseselt ülevõetavaks, teiselt poolt nõuti eestlastelt natside omast veel jõulisemat patriotismi.²⁰⁹ 1933. aastal avaldasid Saksa-Balti erakonna esimees ja baltisaksa natsionaalsotsialistide juht Eestis Victor von zur Mühlen ning mitmed Saksamaa ajalehed vabadussõjalastele poolehoidu, kuigi viimased tõrjusid seda.²¹⁰ Kontakt Itaalia fašistidega piirdus Andres Kasekampi sõnul lühikese kirjavahetusega, mis Artur Sirgul 1934. aastal oli välismaal fašismi propageeriva Itaalia organisatsiooniga *Comitati d'Azione per*

---

²⁰³ Samas, lk 27.

²⁰⁴ ERA.1.7.72 l. 40–41 (*Nr 1845*).

²⁰⁵ Samas l. 41–42.

²⁰⁶ Marandi 1991, lk 168–169, 239, 249–252, 344, Kasekamp, lk 69–71, 73–74.

²⁰⁷ Kasekamp, lk 73–74.

²⁰⁸ Samas lk 73, 76–77.

²⁰⁹ Marandi 1991, lk 250, 344, Kasekamp, lk 69–71.

²¹⁰ Marandi 1991, lk 341–346.

l'Universalita di Roma (CAUR), ning mis jõudsid hiljem Eesti Poliitilise Politsei kätte. Sirk seletas ülekuulamisel, et oli vastanud CAUR'ile, et vabadussõjalased pole fašistid.²¹¹

Pärast 12. märtsi riigipööret toimunud kohtuprotsessil mõisteti paljud EVL'i tegelased süüdi juhiprintsiibi järgimises organisatsioonisiselt ning võitluses samale põhimõttele tugineva poliitilise süsteemi loomise nimel Eestis.²¹² Sirk oli väitnud Riia venekeelsele ajalehele *Segodnja*, et Eesti oludes oleks fašism *mõttetu*, ning et vabadussõjalased ei tunnista juhiprintsiipi. Välismaistest liikumistest midagi üle ei olevat nad võtnud.²¹³ Kasekamp rõhutab, et kuigi Sirk oli karismaatiline ning teda on nähtud vabadussõjalaste Juhina, ei tõusnud ta avalikkuse ees esile enne vana EVKL'i juhatuse esimehe kindral Ernst Põdderi ja admiral Pitka pildilt kadumist.²¹⁴

Samas kuuleb Keskjuhatuse liikmetelt ülekuulamistel, et juhiprintsiipi järgiti, ning seda ütleb isegi Sirk ise, kes rõhutab et EVL'is kehtis eelpool käsitletud demokraatliku juhi printsiip, mis iseloomustavat ka uut põhiseadust. Juhiprintsiibi demokraatlikkust teised aga ei toonita.²¹⁵ Ühtlasi sätestab „usaldatud juhi põhimõtte” ka EVL'i paramilitaarsete korrapidajate üksuste (KÜ) sisekord.²¹⁶

Sirk rõhutas 1934. aastal toimunud funktsionääride kursusel, et juhatuse esimehed on tehtud juhtideks *kes teevad ettepanekuid* (eelnevalt käsitletakse kongressil ettepanekute tegemist), kuna üksikisiku juhtimine olevat näidanud ennast tõhusamana. Juht peab olema aus, tahtejõuline, võimekas ja võimu kasutamisel ettevaatlik. Klassmann räägib enne Sirku, et keskjuhatuse moodustab maakonna- ja osakonnajuhatused ning määrab kihelkonnajuhid. Sirk aga räägib osakonnajuhtide valimistest ning rõhutab esimehe vastutust üldkoosoleku ees, kuigi esimees võib juhatuse liikmeid tagandada. Sirk toonitab, et maakonna- ja osakonnajuhid ei või teha otsuseid *ilma nõukoguta*.²¹⁷

---

²¹¹ Kasekamp, lk 69; ERA.1.7.90, l. 33–34p. *Vaatlusprotokoll nr 314*. Vaadeldakse kolme Sirkule adresseeritud kirja – neist üks prantsuse, ülejäänud kaks saksa keeles. Samas, l. 35 [Ülekuulamine: A. Sirk 24.04.34]

²¹² RA, ERA.927.2.4, l. 432–435.

²¹³ Kasekamp, lk 71.

²¹⁴ Samas, lk 83.

²¹⁵ RA, ERA.1.7.90, l. 40 (ÜK: A. Sirk 15.05.34); samas, l. 105p (ÜK: A. Kook 15.05.34); l. 117–117p (ÜK: K.-A. Jalakas 29.03.34); ERA.1.7.91, l. 41p–42 (ÜK: R. Joonits 15.05.34).

²¹⁶ RA, ERA.2140.1.16, l. 197 (V: KÜ sisekord, 30.10.33).

²¹⁷ RA, ERA.1.7.90, l. 629–629p.

2.3. Organisatsiooni asutamine ja põhikiri

28. oktoobril 1933 loodi EVKL asemele Eesti Vabadussõjalaste Liit (EVL) millest sai üks Eesti suurimaid rahvähendusi.²¹⁸ Selle suuruseks on pakutud 10 000–60 000, kõige usutavamalt Andres Kasekampi poolt 25 000.²¹⁹

EVL'i ja varasemalt eksisteerinud Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu (EVKL) põhiline erinevus oli see, et EVL oli (vähemalt ametlikult) tsentraliseeritud organisatsioon, millel olid kohalike liitude asemel kohalikud osakonnad.²²⁰ Koos organisatsiooni loomisega registreeriti ka selle peamine alusdokument, EVL'i põhikiri²²¹ (siinkohal lühendatult PK). Marandi ja Kasekamp käsitlevad seda kui demokraatlikku korraldust ning Eesti kontekstis mitte eriti silmapaistvat.²²² Samas huvitava vastuoluna oli ühe aktsioonijuhi (Sirgule kui aktsiooni üldjuhile allunud maakonnajuhi²²³) ja keskjuhatuse liikme sõnul põhikiri autoritaarne, ning ka teostus vastav, kuigi see polevat tulenenud välismaistest eeskujudest.²²⁴ Nagu allpool näeme, ei ole põhikirja iseloomustamine autoritaarsena sugugi õigustamatu.

2.4. Kongress

Kõrgeimaks institutsiooniks on kongress, mis otsustab kõik tähtsaimad küsimused, sh valib nõukogu ja keskjuhatuse (§10). Korralised kongressid kutsuvad kokku keskjuhatuse, erakorraliste kokkukutsumist võivad nõuda ja nõude mittetäitmisel ise kokku kutsuda (omades kongressil sel korral keskjuhatuse õigusi) nõukogu ja revisjonikomisjon (PK §11).

Kodukord määrab kongressi päevakorra koostamise keskjuhatuse pädevusse ja kinnitamise nõukogu omasse, ning sätestab kongressi täpsema korralduse (KK §9–23). Nõutav korraldus on küllaltki jäik, näiteks ei või asjaarutamise ega praktiliste märkuste osas üks inimene mitu korda ega korraga üle kolme minuti kõneleda (KK §12) ning kongressi juhatajaga ei või vaielda (KK §20). Olaf Kuuli on kirjeldanud vabadussõjalaste kongresse (paralleelina hilisema autoritaaraja ainupartei Isamaaliiduga) kui paraade, kus puudusid

---

²¹⁸ Marandi 1991, lk 321.

²¹⁹ Kuuli, lk 91 – 10 000; Marandi, lk 321, 334 Sirgu ütluse alusel 60 000; Kasekamp, lk 90 – 25 000, eeldades et kolmandik kuni neljandik liikmetest kuulus Tallinna osakonda, mis kasvas kuni 7000-liikmeliseks.

²²⁰ Marandi 1991, lk 321; RA, ERA.949.1.96, l. 65–77p.

²²¹ *Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikiri*. Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu digikeskkonnas ETERA: <https://www.etera.ee/zoom/11619/view?page=24&p=separate&tool=info&view=0,0,1312,1986>. Viimati vaadatud 23.01.19.

²²² Marandi 1991, lk 322; Kasekamp, lk 82.

²²³ ERA.949.1.95 l. 11. Ringkiri – *Kõigile EVL osakondade juhatustele/osakondade juhtidele*.

²²⁴ RA, ERA.1.7.90, l. 139p (ÜK: L. Laast-Laas 28.03.34) – *E.V.L. põhikiri oli rajatud autoritaarsele printsiibile, mis [ka] tegelikult sai ellu viidud*.

*tööküsimuste asjalikud arutlused.*²²⁵ Allpool toodud 1933. aasta suuskongressi ülevaatest nähtub, et Kuuli väide pole ka täiesti vale. Samas ei ole kodukorra järgi kongressi juhataja sisulistes aruteludes sõna võtmise ajaks juhataja õigustes (KK §11), ning tema peale võib ka kongressi juhatusele kirjalikult kaevata (KK §20), kuigi kongressidel vähemalt väidetavalt ühehäälselt tehtud otsused ja paraaditsev meeleolu (sellest allpool) seda pooldada muidugi ei võinud. Kongressi kokkukutsumiseks allkirjade kogumise võimalust kusagil ette ei nähta, kuigi selline võimalus oli olnud EVKL'i põhikirjas (nõuti 1/5 liikmete allkirja)²²⁶ – seega võib äratõimunud põhiseaduse muutmise taustal oletada, et vabadussõjalaste huvil rahvaalgatuse vastu olid selged piirid.

17. detsembril 1933 toimus EVL'i ainuke korraline kongress Tallinnas *Estonia* kontsertsaalis, ning kus valiti nõukogu ja keskjuhatuse (mõlema esimeheks sai Larka). Kongressist võttis osa 1019 saadikut 300-st osakonnast²²⁷ (lisaks 350 pealtvaatajat rõdul²²⁸). Kongressil kõnelesid Larka, Rõuk ja Sirk, ning viimane esitas kongressi resolutsioonid poliitiliste tegevussuundade kohta, mida me siin käsitlema ei hakka. Enne hääletamist anti võimalus Sirgu resolutsioonide üle sõnavõttudeks, mida kasutasid üksikud, et anda edasi osakondade tervitusi ning liikumist ülistada ja innustada. Kõik resolutsioonid ning nõukogu poolt heakskiidetud eelarve võeti ühehäälselt vastu ning lauldi vabadussõjalaste laulu *Mehemeel*. PolPol'i ettekande järgi kongressil vastuvaidlemisi ega vastulauseid ei esinenud.²²⁹

2.5. Keskjuhatuse

Keskjuhatuse otsustab osakondade ja maakonnajuhataste loomised ja likvideerimised ning kinnitab maakonnajuhataste valimised, samuti võib kuni järgmise korralise kongressini vetostada alamate struktuuriosade otsused (PK §15). Keskjuhatuse liikmed esitab kongressile kinnitamiseks esimees, kes võib neid hiljem tagandada ja kandidaatidega asendada (PK §16). Kodukord nõuab, et keskjuhatuse otsused tehtaks lihthäälteenamusega (esimees või abiesimees likvideerivad viigi), ning et koosolekud protokollitaks (KK §25).

Kodukorra osas tasub tähele panna, et selle järgi keskjuhatuse esimees määrab kõigile keskjuhatuse liikmetele alalised abid, kes liikmete äraolekul viimaseid asendavad (KK §25);

²²⁵ Kuuli, lk 171.

²²⁶ ERA.14.11.349, l. 2–5p, kongressi kohta l. 3p–4p.

²²⁷ Vt Marandi 1991, lk 331. Ülevaade vabadussõjalaste ametlikus väljaandes: *Võitlus* 19.12.34 (nr 122) lk 1-7 (Rahvusraamatukogu digitaalkeskond dea.nlib.ee)

²²⁸ ERA.1.7.72, l. 38p (*Nr 1845*).

²²⁹ Samas, l. 42–49.

neli keskjuhatuse liiget olid aga provintsiosakondade esimehed.²³⁰ Kohtusüüdistus väidab, et kuna liikmete abid ei pea olema keskjuhatuse liikmed, ning keskjuhatuse esimees võib keskjuhatuse liikmeid tagandada, võiks esimees soovi korral endale sobimatud juhatuse liikmed enda määratud abidega välja vahetada.²³¹

Ülekuulamiste järgi näib, et keskjuhatuse koosolekutel otsesest hääletamist ei toimunud, ning otsused tehti konsensusel põhjal, pärast seda kui liikmed olid asju omavahel arutanud,²³² samuti kuuleme ühelt EVKL'i juhatuse liikmelt, et reaalselt tegi koosolekutel juba 1933. aasta suvel otsuseid Sirk ning neid kiitis heaks Larka.²³³ Organisatsioonilise töö ja Keskjuhatuse töö korraldamise osas vastutas peamiselt Sirk, kes koostas Keskjuhatuse sekretäri August Klassmanniga ringkirjad ja juhtnöörid ning need kinnitati Keskjuhatuses. Larka osavõtlikkus varieerus, ta oli tihti eemal.²³⁴

16. detsembril 1933 toimus Poliitilise Politsei ettekande järgi EVL'i *ajutise juhtuse* laiendatud koosolek; sellest võtsid peale (kesk)juhatuse osa ka maakondade *organisaatorid* (ilmselt maakonna- või teise nimega aktsioonijuhid) või saadikud, ning kus arutati ajutise keskjuhatuse koostatud kesksete tegevuskavade ja resolutsioonide üle, mis oli plaanis kongressile esitada. Kuna arvamused olvat juhatuses juba varasemalt selgeks kujunenud, siis eriarvamusi sel korral ei tekkinud, kuigi resolutsioone parandati ja täiendati. Sirk kõneles Laidoneri toetamise võimatusest ja Larka ülesseadmise möödapääsmatusest, kuna Laidoner oli olnud vabadussõjalaste põhiseaduse vastu ning teda toetasid vabadussõjalaste suhtes vaenulikud erakonnad. Koosolek nõustus Sirgu seisukohtadega.²³⁵

Samas jutustab Ilmar Raamot oma mälestustes²³⁶ läbirääkimistest tema enda, Johannes Zimmerman'i (mõlemad olid Ühinenud Põllumeeste partei tegelased, sh Raamot peasekretär), Artur Sirgu ja kindral Johan Laidoneri vahel viimase nimetamise üle Põllumeeste ja vabadussõjalaste ühiseks riigivanema kandidaadiks. Sõlmiti vastav kokkulepe, kuid 16. detsembril teatas Sirk Zimmermannile, et jäi Laidoneri ülesseadmise asjas EVL'i

²³⁰ Kasekamp, lk 82-83, vt ka Marandi lk 325.

²³¹ RA, ERA.927.2.3, l. 13.

²³² RA, ERA.1.7.90, l. 124 (ÜK: E. Kubbo 27.03.34); ERA.2140.1.17, l. 28 (käsitsi märgitud lehenumbrite järgi; ÜK: A. Larka 14.01.35).

²³³ RA, ERA.1.7.90, l. 397 (ÜK: J. Klaar).

²³⁴ RA, ERA.1.7.90, l. 31 (ÜK: A. Sirk 14.03.34); l. 69 (ÜK: T. Rõuk 23.03.34); l. 102 (ÜK: A. Kook 29.03.34); l. 117–117p (ÜK: K.-A. Jalakas 29.03.34); l. 44p (ÜK: A. Seiman 27.04.34); l. 139p-140 (ÜK: L. Laast-Laas 28.03.34); l. 39–39p (ÜK: A. Sirk 14.03.34); ERA.2140.1.17 l. 27p (käsitsi märgitud lehenumbrite järgi; ÜK: A. Larka 14.01.35).

²³⁵ RA, ERA.1.7.72 – *Politseiasutuste ettekanded Eesti „Vabadussõjalaste” Liidu osakondade tegevuse ja rahva üldise meeoleu kohta* (04.05.1933–12.12.1934). Ettekanne kuupäevaga 09.01.34 PolPol'i komissarile Tallinnas (allkiri loetamatu), esitatud samal päeval Tallinna komissari poolt PolPol'i inspektorile (*Nr 1845*; edasipidi viidatud selle numbriga); lk 38. Terve ettekanne l. 38–49p.

²³⁶ Raamot, Ilmar (2013). *Mälestused*. Tallinn: Varrak. Varasemalt ilmunud kahes köites, Stockholm 1975 ja 1991.

(kesk)juhatuses vähemusse, ning et kandidaadiks saab Larka.²³⁷ Seda on nii Marandi kui Kasekamp esitanud kui näidet vabadussõjalaste organisatsioonis juhprintsibi mittekehtimise kohta ning keskjuhatuse kollegiaalse olemuse kohta.²³⁸ Kuna Larkat on kirjeldatud kui nõrga iseloomuga invaliidi, kes ise Riigivanemaks saada ei tahtnud,²³⁹ ei saaks ilmselt koosoleku tulemusest tema enda tahet välja lugeda.

Pole päris selge, kas tegu oli sama koosolekuga kui eespool mainitud ajutise keskjuhatuse laiendatud koosolek, kus PolPol'i ettekande järgi Sirk ise alustas Riigivanema valimiste teemat Larkat pooldades,²⁴⁰ või toimus varem samal päeval veel mingi teine, puhtalt keskjuhatuse koosolek, millest otsesed teated puuduvad. Kui õige oleks viimane, oleks loogiline järeldada, et keskjuhatuse omal soovil korraldada Sirgu tahte vastane otsus teha (vahest omandades selle Larkalt); vastasel aga pole põhjust koosolekul tehtud otsust juhprintsipi kummutavana näha. Välistada ei saa loomulikult ka, et PolPol'i ettekanne annab valeinfot, aga igatahes tuleb seda pidada Raamotist usaldusväärsemaks, kuna viimane edastab Zimmermanni väiteid, kes edastas omakorda Sirgu väiteid. Heino Arumäe vihjab, et Sirk ei pruukinudki tahta, et Laidoneri kandidatuur vabadussõjalaste juhtkonnas heaks kiidetaks.²⁴¹

2.6. Nõukogu

Keskjuhatuse liikmetest ja maakonnajuhatuste esimeestest moodustatakse nõukogu, mille esimees valitakse kongressi poolt kolmeks aastaks. Kongressi loal võib keskjuhatuse esimees olla ühtlasi nõukogu esimees (nii ka sündis). Enne otsuse vastuvõtmist kongressi poolt peab olema nõukogu esitanud küsimuse kohta oma arvamuse. Nõukogu võib vetostada kongressi otsuseid järgmise kongressini ning kõrvaldada Liidust kahjulikke liikmeid (PK §14).

Nõukogu koosoleku toimimiseks on vaja vähemalt kaheksat liiget, sh esimeest ja abiesimeest, ning siinkohal pole esimehel miinimumi kokkutulemata jäämisel üksioatsustamise

---

²³⁷ Raamot, lk 305–307, 311–315, 322–331. EVL riigivanema kandidaadi valimise laiema konteksti ja Larka kampania osas vt Marandi 1991, lk 376–395, Laidoneri kohta lk 377–380.

²³⁸ Kasekamp, lk 84.

²³⁹ Vt Marandi, lk 380, 382, 398.

²⁴⁰ Kellaajaliselt sobib Raamoti ja PolPol'i ettekande antud info põhimõtteliselt kokku – Raamoti sõnul helistas Sirk Zimmermannile kella 22.00 paiku ja palus et ta kohe Kuld Lõvisse ilmuks; Zimmermann olevat Sirgu teatatud uudisega Raamoti tagasi ilmunud poole tunni pärast – Raamot lk 325. Ettekanne väidab, et laiendatud koosolek algas umbes kell 20.00 ning kestis *hilja ööseni* – l. 38p. Ettekandes pole küll otseselt pausi koosolekus mainitud, seega ei saa välistada, et vähemalt üks allikatest annab valeinfot. Samuti pole juttu riigivanema kandidaadi valimisest, vaid ainult sellest, et Sirk *põhjendas* [...] *Larka kandidatuuri ülesseadmist, mis olla möödapääsemata* [...] *Neid seisukohti pooldasid ka nõupidamisest osavõtjad* [...], sealsamas.

²⁴¹ Arumäe, Heino (2007). „1934. aasta 12. märts kaasaegsete hinnanguis“. *Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist*. Tallinn: Konstantin Pätsi Muuseum, lk 45.

õigust erinevalt tasandite juhatuste esimeestest (KK §24 vs PK §13, 27, §38). Nõukogu peab muuhulgas ka kinnitama seksioonide sisekorrad²⁴² ning avaldama maakonnajuhatusete poolt keskjuhatusele saadetud andmete põhjal oma arvamuse Riigikogu valimiskandidaatide kohta²⁴³.

Nõukogu tegevuse kohta on teada, et 29.01.1934 otsusega keelas ta vabadussõjalastel kohalike volikogude valimistel teiste rühmitustega koalitsioone luua²⁴⁴ ning täitis seksioonide sisekordade kinnitamise ülesannet²⁴⁵.

2.7. Kohalikud osakonnad

EVL'i osakonnad võivad põhikirja järgi tegutseda hakata vähemalt 8 liikme olemasolul ja keskjuhatuse loal, ning neid sulgeb samuti keskjuhatuse (PK §20). Osakonnad peavad lähtuma põhikirjast, kodukorrast ja keskjuhatuse suunistest, omades nende piires iseseisvust, ning põhimõteteliste ja tervet liitu puudutavate tegevuste jaoks omandama Liidu keskjuhatuse loa. (PK §7).

Osakonna juhatusel on õigus vastu võtta liikmeid (PK §21). Vastuvõtmiseks on vaja kahte soovitusalkirja (KK § 4). Tähelepanev on ka, et põhikiri annab osakonna üldkoosolekule loa sisseastumis- ja liikmemaksu suurust määrata (PK §22). Liikmemaksudest 20% kuulub keskjuhatusele (PK §22).

Osakonna üldkoosolek teeb otsuseid osakonna eelarvete ja aruannete, ning osakonna tähtsamate küsimuste osas, viimaste puhul kongressi ja keskjuhatuse otsuseid järgides. Üldkoosolek valib osakonna esimehe, (vähemalt kolmeliikmelise – PK §29) juhatuse, revisjonikomisjoni ja kongressi saadikud (PK §25). Samas esitati viimased näiteks Tallinna osakonnas (mis Kasekampi hinnangu järgi sisaldas neljandikku kuni kolmandikku EVL'i liikmetest ning mille esimees oli Sirk²⁴⁶) juhatuse poolt peakoosolekule kinnitamiseks²⁴⁷.

Osakonnajuhatusete valimised kinnitab maakonnajuhatus; kui ta seda ei tee, siis jätkab olemasolev juhatus kuni järgmise korralise üldkoosolekuni (PK §29). Maakonnajuhatus,

---

²⁴² RA,ERA.1.7.90, l. 27p (ÜK: A. Sirk 14.04.34).

²⁴³ Samas, l. 468 (V: Voldemar Laurisson, 23.05.34). *Juhtnõõrid kandidaatide ülesseadmiseks Riigikogu valimisteks 29–30 aprillil 1934a.*

²⁴⁴ ERA.2140.1.16, l. 100p. Vastav korraldus (ilma nõukogule viitamata) on toodud dateerimata (kuid Võru koosoleku ja *Estonia* kongressi vahel laialisaadetud), Sirgu allkirja kandvas ringkirjas *V.A. Kaasvõitlejad!* – RA, ERA.949.1.95, l. 58–59.

²⁴⁵ ERA.1.7.90, l. 27p (ÜK: A. Sirk 14.03.34).

²⁴⁶ Kasekamp, lk 84, 90.

²⁴⁷ RA,ERA.1.7.90, l. 45 (ÜK: A. Seiman 27.04.34). Seiman seletas seda ajakirjanduse kriitikale osutades kui tehnilistel kaalutlustel tehtud otsust – tuli esitada üle 200 saadiku, ning peakoosoleku enda esitatud saadikutest osutunud mitmed Vabadussõjast mitteosavõtnuteks, sealsamas.

osakonna revisjonikomisjon või 1/5 liikmetest võivad nõuda osakonnajuhatuselt erakorralise üldkoosoleku kokkukutsumist ning nõude mittetäitmisel koosoleku ise kokku kutsuda (PK §26).

Tallinna osakonna juhatuse osas paistab, et selle koosolekutel tegeleti ainult uute liikmete vastuvõtmisega, igatahes mitte aruteludega poliitiliste küsimuste üle; viimastes polnud osakonna juhatusel kaasarääkimisvõimalust.²⁴⁸

Osakonna üldkoosolek võib liidust kõrvaldada ebasoovitavaid osakonnaliikmeid, millise otsuse peab kinnitama maakonnajuhatus, ning osakonnajuhatus võib selliseid liikmeid ajutiselt kõrvaldada peakoosoleku või nõukogu otsuseni (PK §24). Kodukord lubab juba osakonna juhatustel endal liikmeid välja heita, kuid seab nii osakonna juhatuse kui nõukogu vastavale otsusele süüdistusmaterjali olemasolu nõude (KK §8).

2.8. „Võru kongress” (12.11.1933) ja kodukord.

12. novembril 1933 toimus Võrus EVL'i kõrgemate tegelaste salajane koosolek, kus kinnitati EVL kodukord. Kongressi protokoll järgi võttis kongressist osa 13 saadikut, st üks saadik osakonna kohta ning ajutisest keskjuhatuses peale Sirgu veel Klassmann ja Paul Telg.²⁴⁹ Süüdistustes on viidatud osavõtjatena ka veel 4 inimestele kes protokollis märgitud pole.²⁵⁰

Otsustati ühehäälselt osa võtta omavalitsuste, Riigikogu ja riigivanema valimistest ning viimase kandidaadiks seada Andres Larka, lisaks alustada eeltöödega ning valimistel osalemise otsus esitada seisukoha võtmiseks tulevale korralisele kongressile. Lõpuks jäeti uus keskjuhatus valimata ning pikendati olemasoleva (ajutise) volitusi järgmise kongressini. Sirk rõhutas koosoleku otsusevõimelisust (kuna tegevusloa olevat seniseks saanud 12 osakonda).²⁵¹ Samas loeme süüdistustest, et koosoleku kutsete väljasaatmise päevaks oli asutatud osakondi ka väljaspool maakonnakeskuseid.²⁵²

Kodukorra kinnitamine on iseenesest põhikirja järgi tõesti kongressi ülesanne, ning ei seisa ka otseselt väljaspool erijuhtumite puhul 3-päevase etteteatamisega kokkukutsutava erakorralise kongressi pädevust (PK § 11; seal on keelatud muuta põhikirja, aga kodukorda pole mainitud). Samas selline *erakorraline kongress* selgelt ei olnud põhikirjaga vastavuses, kuna viimases on välja toodud nõue, et kongressi saadikud valitakse üldkoosolekul (PK § 12).

²⁴⁸ RA, ERA.1.7.91, l. 9 (ÜK: F. Kapsi 11.03.34).

²⁴⁹ RA, ERA.927.2.4, l. 454.

²⁵⁰ Samas, l. 8.

²⁵¹ Samas, l. 454–454p.

²⁵² RA, ERA.927.2.3, l. 7p.

Kuna koosolekul vastuvõetud kodukorda 17. detsembril toimunud *Estonia* kongressil ei kinnitatud²⁵³ ning kodukorra kinnitamist nähtavasti üldse liikmeskonnas laiemalt teatavaks ei tehtud,²⁵⁴ võiks seda näha kui esimest märki salajasest ja autoritaarsest paralleelorganisatsioonist. Samas polnud uued institutsioonid niivõrd varjatud ega olnukski neid ilmselt võimalik varjata; igatahes esines keskjuhatuse sekretär A. Klassmann EVL'i funktsionäride-kõnelejate kursusel referaadiga *Organisatsiooni ülesehitus ja side*, kus loetles EVL'i struktuuriüksuste seas peastaapi koos kõigi selle osakondadega, korrapidaja üksuseid ning kihelkondade juhte (viimastest hiljem). Klassmanni sõnul oli peastaabi ja korrapidaja üksuste üldjuhiks Sirk, viidates selle lubatusele kodukorra paragr 26 poolt üksikute aktsioonide läbiviimise puhul.²⁵⁵

EVL'i kodukord määrab ära üldise liikmeskonna kolmeksjaotuvuse – auliikmed, tegevliikmed ja toetavliikmed (KK §1). Samuti näeb kodukord ette korrapidajate üksuste (KÜ) loomise vabadussõjalaste avalikel üritustel korrapidamiseks. KÜ peab tegutsema nõukogu kinnitatud ja keskjuhatuse maksmapandud sisekorra järgi (§41).

2.9. Peastaap

Abi- ja teostusorganiks määrab kodukord keskjuhatuse loodud ja keskjuhatuse esimehele alluva peastaabi (KK §28). Peastaap jaguneb keskjuhatuse määratud osakondadesse ning tegutseb keskjuhatuse loodud sisekorra ja juhtnööride järgi. Sisekord kinnitatigi nähtavasti keskjuhatuse poolt 22.01.1934. Peastaabi ja selle osakondade juhi ning teised peastaabi liikmed määrab keskjuhatuse esimees (KK §28). EVL peastaabi sise- ja töökorra järgi jaguneb peastaap seitsmeks osakonnaks: I – propaganda; II – informatsioon (rahva üldise meeleolu ning EVL liikmete ja vastaste tegevuse kohta info kogumiseks); III – organisatsioon ja side; IV – majandus; V – sektsioonid (kutsekojad); VI – juriidiline osakond (juriskonsultuur); ning VII – ajakirjandus.²⁵⁶

Sirk täitis oma sõnul Larka määramisel peastaabi juhi kohuseid ning juhtis propagandaosakonda.²⁵⁷ Hjalmar Mäe seevastu väidab oma mälestustes, et juhtis ise vabadussõjalaste propagandat, olemata seejuures EVL'i tegevliige.²⁵⁸ Samuti väidab ta, et

---

²⁵³ Vt allikaid eestpoolt.

²⁵⁴ Marandi 1991, lk 329.

²⁵⁵ RA, ERA.1.7.90, l. 629–629p.

²⁵⁶ ERA.1.7.73 l. 59.

²⁵⁷ RA, ERA.1.7.90, l. 30–31 (ÜK: A. Sirk 14.03.34).

²⁵⁸ Mäe, Hjalmar (2005). *Kuidas kõik teostus: minu mälestusi* (ilmus postuumselt). Tallinn: Matrix, lk 85 ja 96, tema EVL'i-tegevusest üleüldiselt lk 85–96. Esimene trükk: Stockholm, 1993. Mäe väidet kordab Kasekamp,

korraldas kõnelejate ja propagandajuhtide kursuseid.²⁵⁹ Kumbki väide meile teadaolevate allikmaterjalide abil otseselt kinnitust ei leia. Ühtlasi tuleb Mäe mälestuste kasutamisel arvestada, et enamik vabadussõjalaste juhtkonnast ning Kasekampi sõnul ka praktiliselt kõik EVL'i viimase keskjuhatuse liikmed olid juba II maailmasõja lõpuks küüditatud, surnud või mõlemat²⁶⁰ – seega ei pidanud Mäe oma mälestuste kirjutamise ajal eriti kartma, et moonutuste või väljamõeldiste korral hakataks talle vastu vaidlema; iseäranis, kuna ta on oma väitel mälestused kirjutanud vanemas eas.²⁶¹ Samas on kindel, et 1932. aasta veebruaris toimunud funktsionäride kursusel pidas ta ettekande *Propaganda sisu ja tehnika*.²⁶² Arreteerimisel olid tal portfellis peale muude kompromiteerivate materjalide Natsi-Saksamaalt tellitud propagandatehnika alased brošüürid, millest ta ühe suutis ära hävitada, teine aga sattus tema sõnul politseiametnike kätte, kuigi selle omanikku ei olevat suudetud tuvastada.²⁶³

Kohtusüüdistuses väideti, peastaap oli osa EVL'i salajasest ja autoritaarsest organisatsioonist.²⁶⁴ Nii Sirk ülekuulamisel kui Marandi käsitlevad peastaapi, kooskõlas kodukorra ning peastaabi sise- ja töökorruga, kui keskjuhatusele alluvat sekretariaati.²⁶⁵ Samas, kuna Keskjuhatuses tegi nähtavasti reaalseid otsuseid Sirk, võimalik et aeg-ajalt ka Larka, ning reaalselt hääletust ei toimunud, siis tundub täiesti võimalik, et peastaap oli mõeldud sisuliselt Keskjuhatust asendavaks organiks.

Heino Arumäe väidab, et peastaabile allusid *kohalikud staabid*, kui ei kinnita seda viitega ning üldse pole kohalike staapide kohta andmeid (kuigi osakondade kontoreid võidi kõnekeeles staabiks nimetada).²⁶⁶

2.10. Propagandasüsteem ja linnaosakondade sisemine jaotus

Vabadussõjalaste riigivanema valimiste propaganda nägi ette kõnelejate jaotamise peakõnelejateks (neid oli 6) ning ülejäänuteks, madalamateks. Esimesed pidid kõnelema

---

lk 84. Mäe sõnul ta *tegevus peastaabis oli üldiselt tundmatu* – Mäe, lk 96. Mäe väidab ka, et pärast EVKL sulgemist avaldas ta Sirgule valmisolekut üldse ilma organisatsiooniga liitumata selle jaoks propagandat teha, millega Sirk olevat nõus olnud – lk 85.

²⁵⁹ Mäe, lk 85.

²⁶⁰ Kasekamp, lk 133.

²⁶¹ Mäe on oma mälestuste eessõna lõppu lisanud aasta 1977 – Mäe, lk 9-10.

²⁶² RA, ERA.1.7.90, l. 630–631. Ärakiri H. Kürenbergi 11.02.34 ettekandest PolPol'i komisarile Tallinnas, allkiri loetamatu (assistent PolPol'i komisari juures Tallinnas).

²⁶³ Mäe, lk 96–97.

²⁶⁴ RA, ERA.927.2.3, l. 9

²⁶⁵ RA, ERA.1.7.90, l. 30 (ÜK: A. Sirk 14.03.34); Marandi 1991, lk 323.

²⁶⁶ Arumäe, lk 30.

kõigis maakondades, ülejäänud aga omaenda maakonnas. Mäe koostas peakõnelejatele kolmekuuse kõnekoosoleku-kava, ning tema sõnul propaganda teostus *suure täpsusega*.²⁶⁷ Kõnelejatele ei makstud kunagi tasu, ainult mõnedel juhtudel sõidukulude kompensatsiooni.²⁶⁸ Keskuses tehti kõnekonseptid,²⁶⁹ millest kõnelejal soovitati valida materjal vastavalt kohalikele oludele. Ei soovitatud õppida kõne pähe ega lugeda ka paberilt maha, kuid nõuti et konsepti järjestusest peetaks kinni.²⁷⁰ Politseivalitsuse direktori koostatud juurdluse kokkuvõttes on öeldud, et vabadussõjalaste kõned olid igal pool ühetaolised.²⁷¹

EVL'i suuremates osakondades loodi sõjaväeliste nimetustega territoriaalsed (linnajagudele vastavad) jaotused – kompaniid, rühmad ja jaod.²⁷² Kohati olid nende nimetuseks rajoonid ja sektorid.²⁷³ Jaotusi hakati looma 1932. aastal EVKL'i ajal.²⁷⁴ Kohtusüüdistuse järgi olid nad osa EVL'i iseloomustavast paramilitarismist.²⁷⁵ Juurdlusmaterjalisest selgub aga, et neil oli ainult sidepidamise, käsiposti kaudu propagandamaterjalide levitamise²⁷⁶ ning matuse- ja teistel rongkäikudel rivikorralduse teostamise eesmärk,²⁷⁷ samuti korraldati nende kaudu erinevaid rahalisi asju²⁷⁸ ning koosolekuid²⁷⁹. Tallinnas ja Tartus toimusid kord nädalas üksuste pealikute koosolekud²⁸⁰.

Peale selle, et mingeid löögiülesandeid linnasisestel üksustel ei olnud, oli ka nende korraldus kõigil tasanditel väga ebauhtlane (nagu eespool mainitud, juba alates nimetustest). Päris kindlat korraldust neile keskelt ilmselt ei antudki, kuigi osakonnajuhhi ringkiri määras ära

---

²⁶⁷ Mäe, lk 87.

²⁶⁸ RA, ERA.1.7.90, l. 124p [ÜK: E. Kubbo, 27.03.34]; l. 307 [ÜK: V. Laurisson 17.03.34]; l. 316 [ÜK: A. Viidik 16.03.34]; l. 327p [A. Vilt 20.03.34]

²⁶⁹ RA, ERA.949.1.100, l. 26–36.

²⁷⁰ Samas, l. 26.

²⁷¹ RA, ERA.1.7.124, l. 24.

²⁷² Marandi 1991, lk 327; Saavel, Sander (2017). *Eesti Vabadussõjalaste Liidu Tartu osakond. Struktuur, sisetgevus ja mittepoliitiline välistegevus*. Täpsemalt - 2. osakonna alljaotus. Proseminaritöö. Juhendaja Olaf Mertelsmann. Käsikiri autori valduses. RA, ERA.1.7.91; nt l. 60 (ÜK: M. Kurenõmm 13.03.34); l. 189 (ÜK: B.-H. Dunkel 15.03.34); l. 400 (ÜK: A. Luts 15.03.34).

²⁷³ Narvas rajoonid ja rühmad, Viljandis rajoonid ja sektorid – ERA.927.2.3, l. 27p.

²⁷⁴ RA, ERA.1.7.91, l. 189 [ÜK: B.-H. Dunkel 15.03.34]; ERA.1.7.105 l. 477 [ÜK: R. Looga 06.04.32]; l. 766p [ÜK: J. Roosson].

²⁷⁵ ERA.927.2.3, l. 6.

²⁷⁶ Saavel 2017 – 2. osakonna alljaotus. ERA.1.7.91, l. 60 (ÜK: M. Kurenõmm 13.03.34), l. 70 (ÜK: A. Kikerpill 15.05.34), l. 71 (ÜK: A. Wahtmann 16.05.34), l. 77p (W. Daniel 29.03.34), l. 117p (ÜK: E. Saulep 16.05.34); l. 141p (ÜK: J. Keerig 18.03.34); 148 l. (ÜK: H. Paris 18.04.34); l. 359 (ÜK: J. Sester 07.04.34).

²⁷⁷ Saavel 2017 – 2. osakonna alljaotus; RA, ERA.1.7.91.; l. 71 (ÜK: A. Wahtmann 16.05.34).

²⁷⁸ RA, ERA.3632.1.29. [Tartu EV Liidu] *Kuludokumendid* [1], l. 31, 33, 43; ERA.3632.1.30 [sama pealkiri] – l. 9, 39, 40, 42, 69; ERA.1.7.91 l. 394 (V: A. Luts, 04.04.34).

²⁷⁹ Tallinnas väidetavalt üks kompanii üldkoosolek – ERA.1.7.91, l. 378 (ÜK: A. Taar 17.03.34). Tartus pigem seltskondlikud üritused - Saavel (2017) – 5. koosolekud. Kubbo väidab küll, et kuna Tartus oli tervikkoosoleku jaoks liikmeid liiga palju, sai koosolekuid (vahest siis ka organisatsioonilisse tegevusse puutuvaid) liikmetele rajoonide viisi peetud – ERA.1.7.90, l. 125 (ÜK: E. Kubbo 27.03.34).

²⁸⁰ Marandi 1991, lk 327. Saavel 2017, – 5. koosolekud. Säilinud on Tallinna EV Liidu pealikute kahe koosoleku protokollid detsembrist 1932 ja jaanuarist 1933, kus Dunkel esitas teadaandeid, üleskutseid ja ettepanekuid ettepanekuid organisatsiooniliste küsimuste ja poliitilise tegevuse osas - RA, ERA.1.7.90 - l. 504 (V: Hilda Sirk 08.08.34).

rajoonide loomise eelmainitud eesmärkideks.²⁸¹ Nähtavasti olid üksustel üldjuhul kindlad pealikud, kuid mitte alati, ning kompaniist alumisi üksusi ei pruukinud kõikidel juhtudel olemas olla.²⁸² Samuti võisid olla üksuste juhid kindlaks määratud, kuid oma ülesandeid mitte täita, ning materjali jagamine võis teostuda täiesti ebaformaalsel teel.²⁸³ Kompaniipealik ei pruukinud oma kompanii jaopealike ilmtingimata teadagi.²⁸⁴

Selgelt pidi erineva ning „sõjaväelise” üksuse kohta ebaproportsionaalselt suur olema ka üksuste liikmete arv, kuna Tallinnas oli kuni 7000 liiget ja 7 kompaniid,²⁸⁵ Tartus aga liikmeid umbes 3000 ja kompaniisid 12.²⁸⁶ Samas jällegi paistab kompaniide suuruse järgi, et suur osa kohalikke liikmeid nendesse üldse ei kuulunud,²⁸⁷ mida politsei ja kohus võis ka võtta kui tõendit, et üksused olid eriotstarbelised (st paramilitaarse eesmärgiga).

2.11. Aukohus

Iga osakonna juurde tuleb vajaduse korral asutada kolmeliikmeline (koos kolme varuliikmega) aukohus, kes peab liikmete tülisid lahendama, ebasoovitavad liikmed kindlaks tegema ning vajadusel karistusi määrama (noomitus, ajutine eemaldamine, ettepanek permanentselt eemaldada). Liikmed määrab üldkoosolek, eesistuja määratakse sisemiselt. Aukohus peab järgima ka nõukogu kinnitatud, aga nähtavasti mitte keskjuhatuse maksmapandud kodukorda (KK §42); selline on ka säilinud, kuid peale loogilise korralduse midagi silmapaistvat ei sisalda.²⁸⁸

Teadaolevalt tegutses aukohus Tallinna ja Tartu osakonna juures,²⁸⁹ teateid on aukohtu liikmete valimistest ka mujal.²⁹⁰ Ülekuulamiste järgi oli selle institutsiooni ülesandeks

²⁸¹ ERA.1.7.73 l. 22.

²⁸² ERA.1.7.91, l. 60p (ÜK: M. Kurenõmm 13.03.34); Saavel (2017) – 2. osakonna alljaotus. Pealikute määramise viisi varieeruvuste kohta vt RA, ERA.1.7.91, l. 67 (ÜK: A. Kikerpill, 16.03.34); l. 189 (ÜK: B-H. Dunkel 15.03.34); l. 400 (ÜK: A. Luts 15.03.34); l. 403 (ÜK: A. Luts 30.03.34).

²⁸³ ERA.1.7.91, l. 60 (ÜK: M. Kurenõmm 13.03.34); l. 260 (ÜK: J. Palm 16.03.34). Kompaniipealikud ei pruukinud aktiivse tegevuse vastu huvigi tunda; neid võidi määrata, kuna tegu oli vabadussõja aegse ohvitseri või muidu lugupeetud inimesega – Saavel 2017 – 2. osakonna alljaotus.

²⁸⁴ Saavel 2017 – 2. osakonna alljaotus.

²⁸⁵ Kasekamp, lk 90; RA, ERA.1.7.90, l. 45p (ÜK: A. Seiman 27.04.34); RA, ERA.1.7.91, l. 189 (ÜK: B-H. Dunkel, 15.03.34); l. 400 (ÜK: A. Luts 15.03.34). Tulemusena oli 1. juulil 1933 Tallinna VI komp. I rühma kolme jao suurus 33, 37 ja 46 liiget - ERA.1.7.91 l. 56p (V: M. Kurenõmm, 28.03.34).

²⁸⁶ ERA.1.7.105, l. 234 (ÜK: E. Kalmus 13.03.34). Samas, l. 860 (ÜK: A. Tasso 14.03.34). Marandi 1991, lk 327.

²⁸⁷ Tallinna kompaniide suurus kõikus A. Seimani sõnul 300 ja 700 vahel – ERA.1.7.90 l. 45p–46 (ÜK: A. Seiman 27.04.34).

²⁸⁸ RA, ERA.949.1.100 – *Eesti Vabadussõjalaste Liidu Keskjuhatuse ringkirjad, kõnede konspektid, EVL sektsioonide sisekorrad* – l. 6–8.

²⁸⁹ RA, ERA.1.7.91, l. 141 (ÜK: J. Keerig 18.03.34); l. 148p (ÜK: H. Paris 18.04.34); l. 706 (ÜK: W. Kima 20.07.34); l. 779 (ÜK: J. Keerig 25.07.34); l. 791 (ÜK: Schvarts 27.07.34).
RA, ERA.1.7.105, l. 168 (ÜK: K. Grau 14.03.34) ja l. 734 (ÜK: A. Raudsepp 27.03.34)

peamiselt liikmete omavaheliste tülide lahendamine;²⁹¹ üks ülekuulatatav väidab et oli Tallinnas aukohtu ees süüdistusega vastutegevuse eest Liidu põhimõtete suhtes.²⁹² Tallinna aukohtu esimehe väitel oli 1933. aasta detsembrist EVL sulgemiseni arutlusel 4–5 asja,²⁹³ Tartu kohta nii palju infot pole. EVL'i Tallinna linnavolikogu sisekorra järgi oli aukohtu ülesandeks ka nimetatud sisekorda eiravate volikogu liikmete üle otsustamine (selle alla käis näiteks rühmajuhile volikogu koosolekutel vastuhääletamine ning salajase hääletuse poolt hääletamine).²⁹⁴

PolPol'i ülemääralse assistendi Erich Prommi vaatlusprotokollis (25.08.34) leidub loetletavate EVL'i peakorterist konfiskeeritud materjalide seas *Aukohtu kaust*, mille esimene kategooria sisaldab endas protokollide järgi infot EVL'i osakondade tegevuse, poliitiliste organisatsioonide ja kohapealsete rahvameeleolude kohta.²⁹⁵ Selle kategooria esimeses punktis leiduvad materjalid, mis saadetud Keskjuhatusesele või Harju maakonnajuhatusesele (viimase esimees oli Sirk²⁹⁶), ning mis sisaldavad üldkoosolekute protokollide ära kirju, informatsioonikirju (sh infot kohalike EVL'i vastaste isikute ja tegevuste kohta ning Laidoneri riigivanemaks valimise komitee poolsete samalaadsete infokogumiste kohta), poliitiliste vastaste ringkirju või nende ära kirju ning poliitiliste parteide programme ja isikkoosseisusid. Leidub ka infot EVL liikmete kohta.²⁹⁷ Järgmiste kategooriate materjalid on enamjaolt muud laadi sisuga.²⁹⁸

Prommi vaatluses kirjeldatud materjalide järgi oleks loogiline oletada, et kui need olid ka tegelikult mõeldud läbivaatamiseks mingile EVL'i aukohtule, siis mitte mõnele kohalikule (st Tallinna) osakonnale alluvale, vaid mõnele kõrgemale. Sellisest kõrgemast aukohtust iseenesest puuduvad teated, kuid liikmete väljaheitmise õigus oli EVL'i nõukogul. Samal ajal eksisteeris peastaabi üksusena infoosakond, mille ülesandeks oli justnimelt EVL'i ja selle vastaste tegevusi jälgida. Nõukogu vajas kodukorra järgi liikmete väljaheitmiseks

---

²⁹⁰ RA, ERA. 1.7.90, l. 647. Vaatlus: *Eesti Vabadussõjalaste Liidu ruumidest Tallinnas Narva mnt #46 leitud ja Tallinna II jsk. Politseikomissari vahikirja 20. augustist 1934.a. N#3043 juures saadud* [materjalid]. PolPol'i ülemääraline assistent Erich Promm (25.08.34). l. 647: osakondade üldkoosolekute protokollide seas on toodud nt Varbola osakond, mille päevakorra punktide seas on aukohtunike valimine.

²⁹¹ RA, ERA.1.7.91, l. 141 (ÜK: J. Keerig 18.03.34); l. 706 (ÜK: W. Kima 20.07.34); l. 791 (ÜK: Schwarts 27.07.34); RA, ERA.1.7.105, l. 734 (ÜK: A. Raudsepp 27.03.34) .

²⁹² RA, ERA.1.7.91, l. 323 (ÜK: E. Nukk 5.05.34).

²⁹³ Samas, l. 148p (ÜK: H. Paris 18.04.34)

²⁹⁴ Samas, l. 611p–613p. *Vaatlusprotokoll nr 374* (PolPol'i ülemääraline assistent Nikolai Timusk, 29.04.34). EVKL juhatuse endine liige J. Klaar räägib ühest teemakohasest vestlusest Sirguga, et Sirk olevat talle *teatawal määral* [teinud] *ettepaneku kanditeerida linnavolikogusse nende kandidaadina*; ning selle eeltingimuseks olnud juhi käskude absoluutne järgimine, sh eelnimetatud reeglite vastu mitteeksimine – (ÜK: E. Klaar 06.04.34). Klaar ütleb ka, et teda kutsuti EVL'i ajal ühel korral aukohtu ette, kuigi ta jätab põhjuse mainimata.

²⁹⁵ Samas, l. 646–653p. (sama protokoll).

²⁹⁶ ERA.1.7.90 l. 299p.

²⁹⁷ Samas, l. 646p–648p.

²⁹⁸ Samas, l. 653p–656p.

tõendusmaterjali, mille nimel võis tegutseda peastaabi infoosakond. Samal ajal saaks viimase enda puhul näha paralleeli natsiparteiga, kui oletada et infoosakonnal võis olla kõrgema sisekohtu funktsioon – NSDAP's eksisteeris Uurimis- ja Vahetalituskomitee (Uschla), mis kujutas endast Reichsleitungi ühte vertikaalse struktuuriga osakonda.

Igatahes on üsna selge, et Sirgul oli plaanis pärast 1934. aasta valimiste lõppu korraldada organisatsioonis suuremõtmeline puhastus, et poliitiliselt kahjulikest elementidest vabaneda, keda veel ajutiselt oli vaja häälte kogumiseks – sellisest kavatsusest teatas Sirk 1933. aasta detsembris isiklikult Ilmar Raamotile²⁹⁹ ja Elmar Tambekile³⁰⁰, ning sellest kirjutab ka Laaman oma Pätsi-monograafias. Viimase sõnul olevat puhastusi nõutud ka organisatsioonist seestpoolt (peale selle, et neid lootis näha ka Päts), kuna sagedased verised kaklused suuremate klubide ruumides pidavat inimesi seal eemale peletama.³⁰¹

---

²⁹⁹ Raamot, lk 324.

³⁰⁰ Tambek, Elmar (2017). *Tõus ja mõõn. I–II. Mälestusi kodumaalt*. Tallinn: Eesti Päevaleht, lk 120. Kordustrükk, algelt ilmunud kahes köites Torontos, 1964.

³⁰¹ Laaman 1949, lk 246. Paistab, et sellised teated käivad EVL'i Tartu osakonna kohta – vt RA, ERA. 1.7.105 l. 107 [Vaatlusprotokoll: Tartu osakonna sulgemisel saadud kirjavara, täiendav vaatlus, vanemagent pol. komissari juures L. Kabin, 13.04.33].

3. Võrdlused.

Üldiselt oli EVL'i põhikirjaline struktuur sarnane teiste kaasaegsete Eesti poliitiliste organisatsioonide omadega, kuigi oli silmapaistvalt tsentraliseeritud ja tuntava autoritarismikallakuga. Käesolevas peatükis esitame tabelina NSDAP ja EVL'i organisatsioonilise ülesehituse võrdluspunktid (puudutades ka tausta), võttes arvesse EVL'i reaalse, st põhikirjast kaugemale läinud organisatsiooni ning seejärel vaatleme alapeatükkide kaupa sarnasusi ja erinevusi, tuues objektiivsuse nimel sisse ka teised sõdadevahelise Eesti organisatsioonid (poliitilised parteid, Kaitsevägi ja Kaitseliit). Otsesid mõjutusi EVL'i osas NSDAP poolt oleks põhjust eeldada juhul, kui võrdluspunktis on nende vahel näha sarnasust mis puudub EVL'i ja mõne kohaliku organisatsiooni vahel, ning mille puhul ei saa eeldada et need tulevad „elust enesest“ (st soovist efektiivsema organisatsiooni järele, autoritarismihälvest, makjavellismist).

Tabel 1 – EVL ja NSDAP ideoloogia.

Võrdluspunkt	NSDAP	EVL
Kaugemad ideoloogilised mõjutused	19. sajandi völkisch – (etnorassistlikud, etnorahvuslikud) ideed.	USA president, 19. sajandi konstitutsioonilised monarhiad (Marandi)
Olulisemad poliitilised eesmärgid ja nendega seonduv ideoloogia	<p>„Weimari süsteemi“ (ebastabiilse parlamentarismi) likvideerimine ja stabiilse „kõva käe võimu“ kehtestamine.</p> <p>Saksa rahva koondamine rahvuslikuks tervikuks (<i>Volksgemeinschaft</i>), ühte riiki (Suur-Saksamaa) ning täiendavate kolooniate omandamine (<i>Lebensraum</i>), rassistlik antisemitism millega seotud juhimüüt ning nõuti juutide poliitilistest õigustest ilmajätmist.</p> <p>Tegelikkuses allutati kõik eesmärgid Hitleri</p>	<p>Põhiseaduse muutmine – soov poliitilist stabiilsust kindlustava tugeva juhi järele, „erakondade süsteemi“ likvideerimine, Korruptsiooni (nii moraalse kui majandusliku) likvideerimine.</p> <p>Rahvusterviku loomine. Tõrjuti antisemitismi, šovinismi ja rassismi.</p> <p>Rahvaalgatus – võimalik, et ainult vahend millega luua eeldused</p>

	diktaatorikstõstmisele.	autoritaarseks süsteemiks (vihje põhikirjamuutuses kongressi osas).
Rindeideoloogia ning sellest mõjutatud keskkond	Weimari üldine paramilitaarne kultuur, parteidel massilised võitlussalgad	<i>Vabadussõja vaim</i> , rõhutas rahvuslikku ühtsust ja võitlust ülekaaluka vaenlase vastu.
Keskne juhiideoloogia.	Rassistlik, darvinistlik, totalitaarne juhimüüt – juutide ja aarjalaste kõikehõlmav sõda. Juhiprintsiip „germaani demokraatia” – tipus usaldatud, täieliku autoriteedi ja vastutusega uusfeodaalne või pseudodemokraatlik juht (Führer).	Müütiline juhtimiskontseptsioon puudus, rassism ja tugev antisemitism omased ei olnud. Avalikult demokraatlik. Reaalselt hakati sisendama nn demokraatliku juhi printsiipi – usaldatud, demokraatlikult valitud autoriteetne juht kes võib juhatuse liikmeid tagandada ning vastutab juhti valiva kogu ees. Võrreldakse kogu riigi jaoks kavandatavat korraldust sõjaväelise organisatsiooniga.

Tabel 2. Organisatsioon ja haldus – üleriigiline tasand.

Võrdluspunkt	NSDAP	EVL
Juhtnöörid ja konkurents.	Kesksel kohal „Führeri tahe” – tema poolt antud üldised suunised töötatakse alluvate poolt konkreetseteks tegevuskavadeks. „Jaga ja valitse” – paralleelsed Führerile alluvad institutsioonid, mis omavahel võistlevad. Konfliktid lahendab Führer.	Sirk ja Keskjuhatuse sekretär Klassmann töötasid välja detailsed juhtnöörid alluvatele instantsidele. NSDAP’s esinenuga sarnast paralleelismi ei paista olevat olnud.
Ametlik kõrgeim juhtorgan – teooria.	Ametlikult põhikirjaga reguleeritud süsteem – tipus tervet parteiaparati juhtiv esimees, samuti eksisteeris täitevkomitee . Keskuses valdkondade järgi jaotatud kollegiaalne juhtkond (<i>Reichsleitung</i>).	Ametlikult juhtis üleriigilist tasandit demokraatlikult valitud Keskjuhatuse , kes ka poolsalajase kodukorra järgi pidi toimima küsimuste üle hääletades.
Ametlik kõrgeim juhtorgan – reaalsus.	Reaalsuses absoluutse võimuga Führer, tema määratud aktsioonikomitee/	Reaalselt oli Keskjuhatusel pigem formaalne roll –

	<p>Reichsleitung’i osakonnajuhatajad. Täitevkomiteel vaid formaalne tähtsus, et täita seadust, ning seda nõrgestati ka põhikirjaliselt. Reichsleitung kui personaalunioon eesotsas Hitleriga.</p>	<p>koosolekutel tegid otsuseid Sirk ja Larka, või toimus eraldi heakskiit konsensuse läbi või Larka poolt. Otsuste ja dokumentide kavandid töötati välja üksikute liikmete läbirääkimistel, mitte koosolekutel. Keskjuhatuse esimehe pädevuses oli määrata Keskjuhatuse liikmetele alalised asendajad; siin tuleb arvesse võtta, et paljud Keskjuhatuse liikmed olid provintsiosakondade esimehed. Sisemist juhtimist kõrvale jättes keskjuhatuse võim suur – võis tühistada kõigi alamate instantside koosolekute otsuseid.</p>
<p>Tegelik kõrgeim juhtorgan.</p>	<p>Hitleri juhtnööride järgi tegutuses tema nimetatud liikmetega aktsioonikomitee/ Reichsleitung.</p>	<p>Keskjuhatuse kõrvale loodi valdkondade kaupa jaotatud poolsalajane peastaap, mis pidi alusdokumendi järgi Keskjuhatuse juhtnööride järgi EVL’i realselt juhtima, aga Keskjuhatuses oli sisuline otsustusõigus Sirgul (peastaabi juhil) ja Larkal, kellest viimane oli enamjaolt passiivne, ning juhtnöörid koostasid Sirk ja Klassmann.</p>
<p>Ülesannete raskuse jaotumine.</p>	<p>Raskus 1920ndate lõpuni suurel määral tipus (Hitler kui Müncheni provintsijuht, üleriigiline propagandajuht, organisatsioonijuht), igapäevaste ülesannete delegeerimine. Igapäevased poliitilised otsused kuni 1920ndate lõpuni Hitleri ülesandeks, kuni nende delegeerimiseni Hessile. Samas alati pidev võimalus et Fühörer sekkub madalamate instantside töösse (välja arvatud rahanduses).</p>	<p>Artur Sirgu käes palju ameteid (Keskjuhatuse aseesimees, peastaabi juht, peastaabi propagandaosakonna juht, aktsiooni üldjuht, Harju maakonnajuhatuses esimees, Tallinna osakonna esimees). Tema piirkondlikud positsioonid ja propaganda juhtimine delegeeritud.</p>
<p>Kongress</p>	<p>Kongress kujunes propagandaürituseks, mille Fühörer võis üleüldse ära jätta,</p>	<p>Kongress oli reaalne otsustusorgan ning talle kehtestati demokraatlik</p>

	<p>kuna legaalne otsustusvõime oli Müncheni osakonna üldkoosolekul, ning ka selle ees oli Füüreri vastutus kahtlane. Hitler seadis ajalised piirangud ja soovitas altpoolt mitte resolutsioone anda.</p> <p>Jäi teoreetiline võimalus kutsuda koosolek kokku allkirjadega, kuid see oli väga ebatõenäoline.</p>	<p>korraldus, kuid atmosfäär kujunes paraaditsevaks, sõnavõtudele kehtestati ranged piirangud, otsused olid ühehäälsed, 1933, aasta oktoobris peeti salajane juhtkonna koosolek ja arvestati seda kui kongressi, detsembris toimunud <i>Estonia</i> kongressi Tallinna saadikud esitati hääletusele ülevaltpoolt.</p> <p>EVL'is kaotati õigus kongressi allkirjadega kokku kutsuda, mis oli olnud EVKL'is.</p>
Nõunikud/Nõukogu.	<p>Mein Kampf näeb juhtide jaoks ette nõunikke, tulevase natsiriigi puhul peab selleks olema parlament. Parteis tuli altpoolt ettepanek moodustada parteisenat, millel oleks õigus Hitlerile nõu anda olenemata viimase tahtest, kuid see ei läinud läbi; oleks ka ohustanud Hitleri juhimüüti. Hitler küsis vajadusel nõu alamjuhtidelt.</p>	<p>Eksisteerib Nõukogu kui üleriigiline organ, mis peab peale muu andma hinnangu kõigile kongressil esitatud resolutsioonidele enne kui neid on võimalik vastu võtta. Võib kongressi otsuseid järgmise korralise kongressini vetostada. Koosneb keskjuhatuse liikmetest ja maakonnajuhataste esimeestest. Nõukogu esimees oli sama isik kes Keskjuhatuse esimees (Larka), kuigi ta ei võinud üksi otsuseid teha.</p>

Tabel 3 – Regionaalne ja kohalik tasand (vs keskus).

Juhtide ametissejõudmise viis.	Tasandite juhid kujunesid kõrgemal paikneva juhi nimetatuteks.	Valitud juhid, võisid omale määrata ajutise asendaja.
Osakonnad, autonoomia vs kõrgem kontroll	Osakonnad kaotasid 1920ndate lõpuks oma autonoomia ning juhivalimis- ja enesejaotamisõiguse, kujunesid propaganda-, rahastus- ja täitevorganiteks.	Osakonnad valisid omale esimehe, juhatuse ja muud organid, olid alusdokumentide ja juhtnõõride piires iseseisvad.
Inspeksioon	Parteis loodi kõrgem inspektor, mis osakondade üle läbivaatust võis teostada.	Inspeksiooniorganeid polnud ette nähtud.
Rahaline kontroll	Jõuline kontroll rahanduses	Osakonnad rahaliselt autonoomsed.

	Täiskohaga palgalised juhid	Pole teateid, et juhid oleks tasu saanud.
Keskosakonna positsioon	NSDAP seaduslik eksistents oli piiratud Münchени osakonnaga, viimasele oli ette nähtud müütilise kuma andmine. Tervet organisatsiooni puudutavaid küsimusi sai otsustada Münchени osakonna üldkoosoleku läbi.	Tallinna osakonnal polnud kõrgendatud positsiooni, ka tema juhatusel ei olnud võimalust poliitilistes küsimustes kaasa rääkida.
Linnasisesed territoriaalsed üksused	Laiaulatuslik jaotus kvartalitest blokkideni (kõige alumine üksus vähemalt 5-liikmeline), muutis suure osa liikmeskonnast poolfunktsionärideks. Tänavablokkide abil levitati ka parteiajakirjandust.	Sõjaväeliste nimetustega jaotused kus juhid määrati ülevalt alla, kuid realselt seal juhprintsip ei kehtinud – korraldus oli väga ebaühtlane ja ebaformaalne. Loomise ülesandeks sidepidamine, käsipost, rahalised asjad, rongkäikude korraldamine. Kompaniijuhid ei pruukinud oma ülesandeid realselt täita, kuna olid määratud ametisse vaid oma tausta pärast. Kõige alumised üksused (jaod) võisid olla liikmete osas üle paisutatud (30+ liiget).
Linnajaotuste koosolekud	Sektsioonid kui varajane Hitleri vahend propaganda teostamiseks ja oma positsiooni kindlustamiseks (regulaarne otsene kontakt).	Pole teada, et Sirk oleks kompaniide koosolekutel kõnelenud, kuigi võimalik et seda tegid provintsi osakondade esimehed.

Tabel 4 – Piirangud, distsipliin ja puhastused.

Liikmete kvantiteet vs kvaliteet.	Liikmete kvaliteet pidi olema võimalikult suur ning kvantiteet väike.	Laienemisel vähe piiranguid, Sirk tahtis, et enne vabadussõjalaste võimulepääsemist oleks võimalikult palju liikmeid – seejärel oli kavas teostada suurpuhastus.
--	---	--

Liikmete vastuvõtmine	Uute liikmete vastuvõtmine ja liikmekaartide väljastamine oli alates NSDAP taasloomisest (1925) keskuse ainupädevuses.	Liikmeid võttis vastu osakond. Nõutud kahte soovitusallkirja. EVL kujunes Eesti üheks suurimaks poliitiliseks organisatsiooniks.
Liikmeskonna ja juhtide usaldusväärsus ning õigused	Kõigepealt tuli kindlustada üksikliikmete ja gruppide piisav lojaalsus ja nende ülene kontroll, alles seejärel võis nad koondada reaalselt üksusteks. Sama põhimõte üksuste sisemisel jagunemisel/jaotamisel. Juhiamet luuakse siis kui on võtta sobiv juht.	Osakonna loomiseks piisas 8 asutajaliikme olemasolust. Keskuse ringkirjaga soovitati jaotada ülesanded rajoonide vahel. Tallinnas ja Tartus loodi territoriaalsed üksused (kompaniid) juba varasemalt. Juhid ei pruukinud oma ülesandeid täita ega nende vastu huvigi tunda.
Puhastusorganid	Laiaulatuslik uurimis- ja vahetalituskomitee (Uschla), mis teostas puhastusi.	Aukohtud ja peastaabi infoosakond, mille kohta on vähe infot aga mis võisid olla omavahel seotud ja puhastuste teostamise eesmärgiga. Liikmete väljaheitmise ametlik õigus oli osakonna üldkoosolekul, Nõukogul ning kodukorra järgi ka osakonna juhatusel; kodukord sätestas süüdistusmaterjali nõude.

3.1. Juhiprintsiip ja kongress

Mõlemas organisatsioonis hakati pärast algset demokraatiaperioodi kindlustama juhiprintsiipi, kuid radikaalseid muutusi kiirelt ei toimunud. Algselt pidid juhiprintsiibi alusteks pidid olema juhi autoriteet, vastutus ja tema demokraatlik valitus ning talle antud usaldus; vabadussõjalaste puhul rõhutati ka ausust ja ettevaatlikkust võimu kasutamise suhtes. Sellised arusaamad olid seotud kavaga Eesti poliitikas lõpetada uue põhiseaduse elluviimise läbi senine poliitiline ebastabiilsus, natside puhul aga oli esikohal totalitaarne, darvinistlik juhimüüt, mis oli seotud rassismi ja antisemitismiga. Ühine oli soov kujundada välja terviklik, konfliktidest lõhestamata rahvuslik kogukond, ning ka vabadussõjaste juhtideoloog Theodor Rõuk apelleeris selle nimel püramidiikujulise ühiskonnakorralduse loomisele. Üleüldiselt võib

vaatamata demokraatlikele deklaratsioonidele eeldada, et vabadussõjalaste juhtide kavatsus oli juhtida riiki autoritaarselt, ning juhprintsibi demokraatlik oreool tulenes soovist tõrjuda vastavaid kahtlustusi ja süüdistusi. Ühel või teisel määral hakkasid valitavad, kollegiaalsed juhid ja juhatused asenduma hierarhilise süsteemiga, kus juhte määrati ülevalt alla ning tipus oli aktsiooni üldjuht ja peastaabi juht Artur Sirk. Oluline erinevus on, et NSDAP toimimises oli määrav roll täiskohaga palgalistel juhtidel, EVL'i osas pole aga palgaliste juhtide kohta andmeid.

Ühine joon on, et mõlemas organisatsioonis oli kõrgemal juhil väga palju ameteid, millest hulk oli delegeeritud. Arendt'i sõnul on totalitaarse juhprintsibi keskmeks Juhi tahe, mis NSDAP's avaldus Hitleri üldiste suunistega, mida tema alluvad seejärel täpsustasid. EVL'is seevastu tegeles detailidega juba Sirk ise, koos keskjuhatuse sekretäri Klassmanniga.

Juhi demokraatliku valituse osas on oluline küsimus kõrgema juhi reaalse vastutuse üle esinduskogu ees, kellel on teoreetiline õigus teda valida või tagandada. Nii NSDAP's kui EVL'is kujunes kongress paraadiks, kus eriarvamusi ei võinud oodata, ning seati sisse ranged piirangud. NSDAP's puudus kongressil üleüldse seaduslik funktsioon, mis läks üle Müncheni osakonna üldkoosolekule, ning Hitler võis soovi korral kongressi lihtsalt ära jätta. Liikmeskonnal oli küll teoreetiline võimalus kutsuda kokku erakorraline kongress, kogudes 1/10 liikmete allkirjad, ning selle ignoreerimine oleks loogiliselt võttes juba ohustanud parteijuhi positsiooni, kuid tema reaalne vastutus oli kahtlane. Allkirjade kaudu kongressi kokkukutsumise võimaluse osas oli EVL'i korraldus veel autoritaarsem kui NSDAP's, kuna nagu eespool mainitud, siis EVL põhikirjas pole kusagil märgitud, et liikmetel sellist õigust oleks, erinevalt EVKL'ist. Samuti tähendas see erinevust Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei ning Rahvusliku Keskerakonna põhikirjade suhtes (kummalgi 1/10 liikmetest, vastu võetud 1932).³⁰² Võiks seega oletada, et pärast põhiseaduse rahvahääletuse läbimineku oli vabadussõjalaste juhtkonnas rahvaalgatuse vastu huvi varasemast väiksem.³⁰³

Vähe sellest, et kõrgem juhtkond sai mõjutada kongressi tulemust, eksisteeris EVL'is Nõukogu-nimeline organ, mis koosnes Keskjuhatusest ja maakonnajuhatuste esimeestest ning mis koos Keskjuhatuse kui eraldi instantsiga omas võimalust teostada autoritaarset kontrolli liikumise üle. Nõukogu võis Kongressi otsused järgmise korralise kongressini (st kuni 3 aastat) edasi lükata, ning Keskjuhatuse omas õigust tühistada potentsiaalne maakonnakonverentsi otsus, mis oleks kõrvaldanud ametist Keskjuhatusele sobiva maakonnajuhatuse esimehe. Ühtlasi pidi Nõukogu andma oma arvamuse kõigi Kongressi resolutsioonide üle enne nende

---

³⁰² ERA.852.1.2245, l. 22–29p, konkreetsemalt l. 24; ERA.14.18.290, l. 2p.

³⁰³ Ühtlasi ütles Elmar Tambeki sõnul Sirk talle, et kui võim on vabadussõjalaste käes, siis *rahval on väga vähe ütelda!* - Tambek, lk 116.

vastuvõtmist. Tasub ka tähele panna, et nii Nõukogu kui Keskjuhatuse esimees oli Larka, kuigi tal puudus Nõukogus üksi otsustamise õigus. NSDAP's nõukogu puudus; EVKL'i, Keskerakonna ning ESTP põhikirjad (viidatud eespool) samuti nõukogu ette ei näe. Vabadussõjalaste organisatsioonilise eellase, Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liidu (EDSL) põhikirjas on nõukogu institutsioon olemas, kuid see ei teostanud järelevalvet kongressi üle ning ei võinud liikmeid välja heita.³⁰⁴

3.2. Paralleelorganisatsioonid

Oluliseks sarnasuseks EVL ja NSDAP organisatsioonis on seaduslike nõuete tõttu loodud ametliku juhtkonna väljavahetamine liigendatuma ning hierarhiliselt korraldatud juhtkonnaga. Kõrgemal juhtkonnal oli arvukatesse osakondadesse jaotatud struktuur (NSDAP aktsioonikomitee/Reichsleitung vs EVL peastaap). EVL puhul oli Keskjuhatuse esimehel kodukorra järgi ka õigus Keskjuhatuse liikmeid välja vahetada. Olulisel määral avaldub kattuvus kõrgemate paralleeljuhtkondade üksikosakondade ülesannetes. NSDAP-ga lähemalt võrreldavat parallelismi peastaap aga ei kujuta, kuna teda ei saa näha Keskjuhatusega konkureerimas.

3.3. EVL, Kaitseliit, Kaitsevägi

Vabadussõjalastel olid peale sõjaväelise tausta märkimisväärsed sidemed Kaitseväe ja Kaitseliiduga. Paljud juhtivad liikmed olid reservohvitserid, ning enne 1934 aasta veebruaris Riigikogu poolt vastuvõetud seadust, mis nägi ette poliitilistesse organisatsioonidesse kuulumisse keeldu tegevteenistujatele, ka tegevohvitserid; sellele eelnõule järgnesid üsna arvukad väljaastumised EVL'ist.³⁰⁵

Näha on ka paralleele Kaitseliidu ja EVL'i organisatsiooniliste struktuuride vahel. Sarnasusi võib leida staabiorganite (neis oli ka sisemisi sarnasusi³⁰⁶) ning kõrgemate kogude

³⁰⁴ ERA.14.11.234 – *Tartu-Wõru Rahukogu Registreerimise jaoskonna akt. Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liidu reg. asi.* (08.02.1921-18.07.1932), l. 3-3p. EDSL'i tegevuse kohta Marandi 1991, lk 11.

³⁰⁵ Kasekamp, lk 98. Positsioonide omamine poliitilistes organisatsioonides keelati tegevohvitseridele 1931. aastal, õigemini juba varem, aga keeldu poldud seni jõustatud; enne seda olid näiteks esimeheks kindral Ernst Pödder ja abiesimeheks kindral Johannes Roska – Kasekamp, lk 28–29.

³⁰⁶ Kindralstaabi osakonnad 1928. aastal: I - Operatiiv; II - Informatsioon; III – Liikumine; IV - Topograafia, V – Mobilisatsioon; VI – Sõjaline väljaõpe. RA (Saaga), ERA.496.4.545, kdr 4. Kaitseliidu peastaap 1933. aastal, Pedaru 2011 – Lisa 1. 1) Õppe- ja Spordi osak (sh õppe, spordi ja eriuksuste jaoskonnad); 2) Informatsiooni

osas (kesk- ja vanematekogu vs kongress ja nõukogu, mõlemal keskjuhatus);³⁰⁷ samuti sõjaväeliste nimedega üksustesse jagunemises.³⁰⁸ Mõlema organisatsiooniga liitumisel oli ka ette nähtud vandetöötuse andmine.³⁰⁹ Siiski oli Kaitseliidu korraldus EVL'i omast veel autoritaarsem, mis on ka riigikaitse-organisatsiooni puhul loogiline, võrreldes demokraatliku riigi poliitilise parteiga mis pretendeerib demokraatia kaitsja tiitlile.

Keskkoogu on umbkaudselt vaste kongressile, kuigi on loodud selgelt autoritaarsel põhimõttel, kuna selle liikmed on samuti olulisel määral ülaltpoolt nimetatud juhid (vrd EVL Tallinna osakonna Kongressi saadikute ülevaltpoolt hääletusele esitamine). Keskkoogu valib vanematekogu, keskjuhatus ja revisjonikomisjoni, teeb otsused tähtsamate majanduslike küsimuste osas ning kinnitab Kaitseliidu kodukorrad. Keskkoogu erakorralist kokkutulemist saavad nõuda ainult kaitseminister, Kaitseliidu ülem ja keskjuhatus. Kaitseliidu ülemal on ajutine vetoõigus keskkogu otsuste üle (vrd Nõukogu vetoõigus Kongressi üle). Uue keskkogu otsuse lõplikuks lugemiseks peab kohal olema vähemalt 2/3 malevate täielik esindus (tavapärase keskkogu koosoleku toimumiseks aga vähemalt poolte malevate oma).³¹⁰ Alumiste tasandite koosolekute korraldus on umbkaudu analoogne.

Vanematekogu koosneb vähemalt 15 kaitseliitlasest riigi- ja seltskonnategelasest; selle kandidaadid esitab keskjuhatus. Vanematekogu määrab ära Kaitseliidu tegevuse üldised sihid ning tegeleb majandusküsimustega.³¹¹ Keskjuhatus on ülemaaline juhtiv organ mille moodustavad Kaitseliidu ülem, peastaabiülem ja kolm keskkogu poolt valitud liiget.³¹² Liikmete vastuvõtmine ja väljaheitmine toimub malevkonna ja allapoole jäävate üksuste juhatusete poolt malevapealiku kinnitusel;³¹³ eraldi (au)kohtu-organeid pole ette nähtud. Kaitseliidu kodukorra järgi ei pea pealik ega juhatus väljaheitmise põhjusi välja heidetud liikmele avaldama.³¹⁴

---

jaosk; 3) *Kaitse Kodu!*; 4) Sekretariaat. Sõjaväe staabi üksikute osakondade ülesannete kohta vt ERA.496.4.107, kdr 2-3 (I osak); ERA.496.4.322, kdr 28-29 (III osak); ERA.496.4.392, kdr 7-10 (V osak); ERA.496.4.435, kdr 3-8 (VI osak). Vt ka: Operatiivstaap (1918) – ERA.496.2.1, kdr 2, 6, Kindralstaap ja Kindralstaabi Valitsus (...) - ERA.496.4.3, nt kdr 36, 99, 138.

³⁰⁷ Kaitseliidu põhikiri (DIGAR, alla laetud 14.05.2018), paragr 25.

³⁰⁸ Samas, paragr 21–23, 39–40, 48–49, 61.

³⁰⁹ Samas, paragr 10, EVL KK paragr 5.

³¹⁰ Samas, paragr 29–31.

³¹¹ Samas, paragr 32–34.

³¹² Samas, paragr 35–37.

³¹³ Samas, paragr 52, 64.

³¹⁴ Kaitseliidu kodukord (DIGAR, alla laetud 14.05.2018)

3.4. Piirangud, distsipliin ja puhastused

Erinevalt NSDAP'st ei näe EVL'i organiseerimisel ranget põhimõtet pidurdada laienemist suurema kontrolli ning usaldusväärsema liikmeskonna nimel, kui kõrvale jätta kahe soovitusalkirja nõue liitumiseks. Selle asemel tahtis Sirk võtta poliitilise võidu nimel võtta vastu nii palju liikmeid kui võimalik ning hiljem ebasobivad välja visata. Liikmeid võisid EVL'is vastu võtta ja välja heita osakonnad, ning nende loomisi ei takistatud teadaolevalt poliitilise ebausaldusväärseuse tõttu.

Oluline punkt on EVL'i peastaabi II (info-)osakond mis nii oma olemuse poolest (info kogumine liikmete ja vastaste tegevuse kohta) kui ka väliselt sarnaneb Kaitseväge staabi II (luure-) ja Kaitseliidu peastaabi II (info-) osakonnaga, kuid millel võis olla seos liidu aukohtutega, ning kui tal oleks olnud kõrgema sisekohtu roll, saaks näha selget paralleeli NSDAP Uurimis- ja Vahetalituskomitee ehk Uschlagaga. Samas on see võimalus väga hüpoteetiline, kuna liikmete väljaheitmise pädevus oli tõendusmaterjali olemasolu korral osakonna üldkoosolekul, juhatusel ja EVL'i Nõukogul. Lihtsamini on ette kujutatav, et infoosakond tegeles tõendusmaterjali muretsemisega eelmainitud organitele.

3.5. Propaganda, linnasisene jaotus

EVL'i propagandakõnelejate korraldus oli natside omaga sarnane, kuid oma olemuselt liiga lihtne ja loogiline et siin oleks vaja eeldada mingeid välismõjutusi. Igatahes ei jõua me selles osas uurida teiste Eesti parteide propagandaorganisatsioone (mis objektiivsuse nimel vajalik oleks), kuna see nõuaks eraldi neisse puutuvatesse arhiiviallikatesse süvenemist. Mõlemad organisatsioonid tegid pingutusi kõnelejate ühtlasema väljaõpetamise suunas, kuid väljaõppe läbiviimise viis oli väga erinev. Veel üle olulise erinevusena motiveeriti NSDAP's kõnelejaid rahaga, EVL'is aga mitte.

EVL'i linnasisestes territoriaalsetes kompaniides ei saa näha mingit paramilitarismi, mida selle osas kohtus näha taheti. Nii nagu osakondade loomise ja liikmete vastuvõtmise puhul, piisas ka linnasiseste üksuste loomiseks EVL'is kohalikust tahtest.

3.6. Järeldused ja teoreetilised hinnangud

On näha, et kuigi EVL'i juhtimises ja organiseerimises võib näha sarnasusi NSDAP'ga, oli erinevusi vähemalt sama palju ning otsesid ülevõtmisi pole võimalik ühemõtteliselt fikseerida. Ideoloogiliste lähtepunktide osas, mis kummagi organisatsiooni juhprintsibi versiooni välja kujundasid, oli ühisosa, aga ka teravaid lahknevusi. Mõlemal organisatsioonil võib aga näha energilist, karismaatilist ja suure võimusooviga juhti³¹⁵, ning ka vabadussõjalaste juhid kavatsesid tõenäoliselt hakata riiki valitsema autoritaarselt. Sarnasused torkavad silma kõrgema tasandi juhtimises, neid võib olla ka puhastussüsteemis. Erinevusena andsid Sirk ja Klassmann detailseid juhtnöore ning ei loonud sihilikult administratiivset konkurentsi, ning ei rakendatud või ei suudetud veel rakendada ranget kontrolli organisatsiooni suurenemise ja jaotumise üle. EVL'i propagandakõnelejate territoriaalne korraldus oli natside omaga sarnane, kuid mitte väga tähelepanuväärne, ning propagandat ei tõugatud tagant rahalise motivatsioonisüsteemiga.

Kindalt on näha alates EVL'i loomisest arengut üha mittedemokraatlikuma organisatsiooni poole. Autoritaarsete organisatsioonivormide üldisema omaksvõtu taga võib näha üsna selget ja tahtlikku otsust kujundada EVL'i organisatsioon Eesti relvastruktuuride, eelkõige Kaitseliidu järgi, millest tulenevad autoritaarsed vormid tähendavad NSDAP suhtes olulisel määral hoopis erinevust. See puudutab ka EVL'i peastaapi, mille sisemises ehituses võib näha sarnasusi NSDAP'ga ning kus ei saa ka päris välistada eeskujusid, kuid mille korraldus oli pigem loogiline ja elust enesest tulenev, ning näha on ka KL'i mõju. Sellegipoolest ei tasu igasuguseid NSDAP-eeskujusid täielikult välistada, kuna Keskjuhatusse kuuluv Frithjof Hallmann saadeti Berliini natside organisatsiooniliste praktikatega tutvuma.

Teoreetilise külje pealt vaadatult nihkub vabadussõjalus saadud pildi järgi fašismile lähemale, kuna seniste käsitluste järgi jääb vabadussõjalaste puhul fašismist puudu juhprintsibi ja militariseeritud organisatsiooni osas. Stanley Payne'i sõnul hakkas kõikides fašistlikes liikumistes kehtima mingi juhprintsibi vorm, ning EVL'i juhul on selleks „demokraatliku juhi printsiip”, mis rõhutab vastutust juhi valijate ees, kuid samal ajal omab seda printsiipi kuulutav organisatsiooni juhtkond vahendeid oma vastutuse tühistamiseks või edasilükkamiseks. Samuti, nagu eespool vaadeldud, muutub kahtlaseks väide Sirgu alistumise kohta EVL'i juhtkonnale kui tõestus juhprintsibi mittekehtimisele. Ka sõjaväeliste mudelite ülevõtmine lähendab vabadussõjalasi fašistidele, samas ainult väliselt, kuna reaalselt ei ole võimalik vabadussõjalaste linnasisestes territoriaalsetes kompaniides näha mingit

---

³¹⁵ EVL'i Harju aktsioonijuht Leonhard Laast-Laasa sõnul oli organisatsiooni laialdane levik seletatav Sirgu *üliinimliste võimetega* – RA, ERA.1.7.90 l. 139p (ÜK: L. Laast Laas, 28.03.34).

paramilitarismi ega vägivallafunktsioone, mis *Sturmabteilung*‘iga võrreldes on väga terav erinevus. Kuna linnasiseste üksuste organisatsioon oli väga ebahütlane, ei saa neid ka näha kui totalitaarse tehisehiskonna tasandeid.

KOKKUVÕTE

Eesti Vabadussõjalaste Keskliit (EVKL)/Eesti Vabadussõjalaste Liit (EVL) ja Natsionaalsotsialistlik Saksa Töölispartei (NSDAP) olid mõlemad poliitiliselt ebastabiilses keskkonnas tekkinud ja arenenud, peamiselt negatiivseid appellatsioone tegevad paremäärmuslikud poliitilised parteid, kes kuulutasid oma eesmärgiks olevat rahvusliku ühtsuse loomise, ning ühel või teisel määral järgisid oma organisatsioonisisest tegevust juhprintsipi, mis ka selle ühtsuse loomise kavaga seotud oli.

Mõlemad organisatsioonid alustasid oma eksistentsi demokraatliku korraldusega ning detsentraliseeritult, arenedes aegamööda üha suurema tsentraliseerumise ning autoritariseerumise suunas. Mõlemal juhul rõhutati et organisatsiooni algusaegadel valitsenud liigne demokraatia pärssis tõhusust. Käesolev töö uurib nende kahe organisatsiooni ülesehitust, kasutades vabadussõjaluse osas ohtralt arhiiviallikaid, iseäranis varasemates Eesti ajaloolaste avaldatud töödes selle koha peal suurel määral ignoreeritud Poliitilise Politsei (PolPol) juurdlusmaterjale ning Tähtsamate asjade kohtu-uurija eeluurimismaterjale.

1919–1923 arenes NSDAP – üks paljudest Baieri *völkisch*-ühendustest – suureks parteiks mis osales 1923. aastal ebaõnnestunud Müncheni putšis. Põhisündmuseks mis muutused parteis käivitas, oli algse propagandajuhi ja hilisema parteijuhi Adolf Hitleri võimupööre 1921. aasta juulis, kuid samuti on oluline tähtsus tema eelnevatel mahhinatsioonidel ja järgnevatel administratiivmeetmetel. Võimupöörded muudeti esimees põhikirjaliselt ainult üldkoosoleku ees vastutavaks ning loodi Hitleri käsutuses seisv aktsioonikomitee (mille alaosakondade hulka kuulus uurimisorgan). Pärast võimupööret surus Hitler läbi suurema tsentraliseerimise.

NSDAP taasasutamise järel 1925. aastal suutis Hitler taastada oma positsiooni ja organisatsioonilise kontrolli, ning nõuda lojaalsuse seadmist tema isikule ja juhimüüdile kõrgemaks igasugustest programmistest nõuetest. Parteis hakkas kindlustuma autoritarism, tsentralisatsioon ja bürokratiseerimine. Tekkisid ja hakkasid tugevnema provintsiorganisatsioonid ehk Gaue ja nende juhid Gauleiterid ning formaalne üleriigiline juhatus ehk Reichsleitung (mille ülesehitus liialdas NSDAP suurust). Nii Gauleiterid kui Reichsleitungi osakonnajuhatajad määras Hitler. Ühtlasi arendati kontrolliorganina välja senisest ulatuslikum ja tugevam uurimis- ja vahetalituskomitee (Uchla). Reichsleitungi siseselt tekkis aja jooksul hulk omavahel konkureerivaid ameteid, kelle vahelised konfliktid lahendas Hitler oma võimu kindlustades. Arendati välja teiste parteidega sarnane propagandavõrgustik. 1930. aastal loodi linnaosakondades ulatuslik jaotus sektsioonidest

rakukesteni. Järgnevalt loodi parteiinspektsioon ja parteisisese õppeasutused. Arenesid välja eluvaldkondade järgi korraldatud kõrvalorganisatsioonid. 1932. aasta reformidega läks suur osa NSDAP juhtimisest organisatsioonijuhi Gregor Strasseri kätte, kuid samal aastal kaotas ta oma positsiooni ning parteis viidi Hitleri poolt läbi detsentraliseerimine.

1933. aastal loodi Eesti Vabadussõjalaste Liit, mida tema põhikirjale viidates on olulisemates teadustöodes nähtud kui vähemalt üldjoontes, kui mitte täiesti demokraatliku korraldusega organisatsiooni, vaatamata sellele et põhikirjas endas oli olemas autoritaarne kallak, mida kinnitasid ka mõned 1934. aastal Poliitilises Politseis vabadussõjalaste ülekuulamistel saadud tunnistused. Olulisena tasub välja tuua, et EVL'i põhikirjas puudus reaalkõiguse õigus allkirju kogudes kongressi kokkukutsumist nõuda, erinevalt EVKL'ist ning teistest olulisematest kaasaegsetest Eesti poliitilistest parteidest ning vaatamata sellele et vabadussõjalaste seni kõige olulisemaks sihiks ning üleüldse kõige suuremaks õnnestumiseks oli olnud uue põhiseaduse läbiviimine rahvahääletusel; seega võib oletada, et vabadussõjalaste juhtkonna huvi otsedemokraatia vastu oli pärast edukat rahvahääletust varasemast väiksem, ning teiste aspektide kõrval võib ka seda näha viitena, et vabadussõjalaste juhid kavatsesid valitseda riiki autoritaarsel moel. Põhikirjalist organisatsiooni täiendasid kodukorra ja muude dokumentidega loodud instantsid, mida 1935. aastal kohtus käsitleti kui salajast ja juhiprintsiibi alusel toimivat organisatsiooni; käesoleva töö tulemuste põhjal näib et need süüdistused ei olnud täiesti alusetud. Ühtlasi oli EVL'ile omane teatav paramilitarism, mida samuti kohtusüüdistustes rõhutati, kuid viimases võib sel kohal juba näha tõsisemaid liialdusi.

1933–34 osutas Eduard Laaman oma kirjutistes teatavatele organisatsioonilistele aspektidele EVL'is, milles ta ise nägi natside eeskujusid või mille puhul me oleme taolisi eeskujusid oletanud. Samuti paistab olevat politseivalitsuse direktor koostanud 1934–35 toimunud vabadussõjalaste juurdluse ja kohtuprotsessi raames juurdlusmaterjalide kokkuvõtte mustandi, mille järgi võtsid vabadussõjalased natside organisatsioonivormid täielikult üle. Vabadussõjalaste juhtkonnas paistab olevat eksisteerinud huvi natsidest otsese eeskujuvõtmise vastu. Hjalmar Mäe uuris natside propagandatehnikat (kuigi mitte ainult nende oma) ning Johannes Holland paistab olevat saatnud ühe noore viljandlase Frithjof Hallmanni Berliini natside organisatsiooni uurima, et sellest õppida. Hallmanni sõnul oli vabadussõjalaste propaganda juba täielikult natside eeskujul kujundatud. Sarnase õpirännaku oli juba teinud Soome Isamaalise Rahvaliidumise (IKL) üks tegelasi Arvi Kalsta, kes oli uurinud nii Saksa rahvuslaste Stahlhelmi kui ka NSDAP'd. IKL'i puhul ongi nähtud Saksa mudelite ülevõtmist, ning samal ajal olid vabadussõjalased soome fašistide-paremäärmuslastega sidemetes.

Nagu näeme, siis Hitleri üldised põhimõtted organisatsiooni loomiseks ja kasvatamiseks, mis ta *Mein Kampf*'is esitas, vabadussõjalaste juhtkonnas vastukaja ei leidnud – selle asemel et üritada säilitada maksimaalset kontrolli ja distsipliini ning piirata laienemist, rõhuti maksimaalsele laienemisele (Sirgu plaanide järgi kuni võimu omandamiseni, kui pidi tulema õige aeg *saast [...] üle parda* heita). Hitler nõudis, et kõigepealt leitaks pädev isik ja seejärel loodaks talle amet, ühtlasi et kõigepealt kindlustataks allorganisatsiooni lojaalsus enne kui võis lubada temas endas alajaotuste teket. EVL'is seevastu paistab olevat üsna tüüpiline, et funktsionärid ei täitnud oma ülesandeid, olgu nad siis valitud või määratud. EVL'is oli osakonna autonoomia võrreldes NSDAP omaga palju suurem ning puudus ka osakondi kontrolliv inspekoraat, kuigi Sirk ütles 1934. aastal funktsionäride kursusel, et osakonna- ja maakonnajuhid ei või otsuseid langetada *ilma nõukoguta*. Samas kõnes lubas ta juba osakonnajuhtidel kohaliku juhatuse liikmeid tagandada, kuid toonitas juhi vastutust üldkoosoleku ees (kuigi tasub meenutada, et Keskjuhatusel oli ka õigus alamate instantside koosolekute otsuste elluviimist pikalt edasi lükata).

Kuigi sarnasusi NSDAP ja EVL'i organisatsioonilise ülesehituse vahel oli, polnud erinevusi vähem, ning sarnasustes võib näha pigem seotust vabadussõjalaste üldise ideoloogiaga – soov tugeva riigipea, poliitilise stabiilsuse ja rahvusliku ühtsuse järele – ning vabadussõjalaste põhilise juhi Artur Sirgu soovi luua efektiivsem organisatsioon ja omandada suur võim. Artur Sirk ja EVL'i Keskjuhatusel liikmed rääkisid ülekuulamistel, et vabadussõjalased järgisid juhprintsipi (samuti öeldakse seda EVL'i korrapidajate üksuste sisekorras), mida Sirk täpsustab kui „demokraatliku juhi printsipi”, st altpoolt valitakse usaldatud ja tugev juht. Samal ajal käsitles juhprintsipi kui *germaani demokraatiat* oma poliitilises autobiograafias ka Hitler.

Oluliseks erinevuseks on, et vabadussõjalastel puudus natsidele omane totalitaarne juhimüüt. Samuti olid NSDAP puhul olid juhprintsipi üheks tähtsaimaks aspektiks Juhi ebamäärased juhtnõõrid, mis töötati alluvate poolt välja täpsemateks plaanideks, tekitades juhile alluvate paralleelsete instantside vahel konkurentsi ja konflikte, mille lahendamise abil Juht oma võimu kindlustada sai. EVL'is aga kirjutati keskuses detailsed juhtnõõrid Sirgu ja Klassmanni poolt, ning konkureerivaid tasandeid pole selgelt näha. Sarnasuseks on aga suure hulga erinevate ametite koondumine põhilise juhi (Hitleri ja Sirgu) kätte, ning seejärel neile kuuluvate ülesannete delegeerimine. Samas veel üks väga oluline erinevus on, et EVL'is ei paistnud juhid olevat tasustatud, samas kui NSDAP's oli sellel määrav kaal.

Uue tsentraliseeritud korralduse järgi oli EVL'i Keskjuhatusel mitte ainult võimalik alamate instantside koosolekute otsused vetostada, vaid ka koos maakonnajuhatuse esimeestega moodustatud Nõukogu abil soovi korral kongressi otsused järgmise korralise

kongressini, st kuni kolm aastat edasi lükata; ka NSDAP's oli kongressi võimalus Hitlerit vastutusele võtta kaheldav. Keskjuhatuses endas aga paistab olevat maksnud eelkõige Sirgu ja Larka sõna, ning kohapeal sisulisi arutelusid ega formaalset hääletust ilmselt ei toimunud. EVL'i juhtkond pidas 1933. aastal Võrus salajase koosoleku, millele anti põhikirjaga vastuollu minnes kongressi õigused. Samuti ei olnud EVL'i tavalikmeskonnal õigust allkirjade kogumise kaudu nõuda kongressi kokkukutsumist, mis kujutas endast uuendust võrreldes EVKL'i põhikirjaga ning eripära võrreldes teiste Eesti erakondade ja isegi NSDAP'ga. Vähemalt Tallinnas (kus paiknes kolmandik kuni neljandik liikmeskonnast) esitati 1933. aastal kongressi saadikud osakonna juhatuse poolt koosolekule kinnitamiseks.

EVL'i autoritaarne korraldus võttis eeskuju pigem Kaitseväest ja Kaitseliidust. Sõjaväeliste mudelite ülevõtmine pole väga imestusväärne – peale selle, et kaasaegsed mõjukad fašistlikud liikumised kasutasid üleüldiselt sõjaväelist stiili, olid ka vabadussõjalased ise suurel määral sõjaveteranid ja kaitseliitlased. Sarnased mudelid omasid vabadussõjalaste juhtkonnas ka üldpoliitilist tähtsust, kuna nende juhtivideoloog Theodor Rõuk nõudis avalikult terve ühiskonna vormimist sõjaväe sarnaseks püramiid-organisatsiooniks.

Kõige selgemad sarnasused NSDAP organitega paistavad välja EVL'i Keskjuhatuse kõrvale loodud peastaabist (võrreldes Hitlerile allunud NSDAP üleriikliku juhtkonna, Reichsleitungiga) ning vabadussõjalaste territoriaalsest propagandakorraldusest. Samuti võisid võrreldavat eesmärki täita eksisteerida EVL'i aukohtud/peastaabi infoosakond (mis võisid olla omavahel puhastusorganitena seotud) ja NSDAP Uurimis- ja Vahetalituskomitee (*Untersuchungs- und Schlichtungsausschuss*; Uschla). Samas tulenes peastaabi korraldus pigem elust enesest, samuti on ka peastaabis ja tema infoosakonnas näha kohalikke sõjaväelisi eeskujusid. Propagandaorganisatsioon oli EVL'il nii loogilise ehitusega, et olulised väliseeskujud pole siinkohal usutavad.

Käesoleva töö tulemusel tuleb lugeda nõrgenenuks väidet, et vabadussõjaluses ei saa näha fašismi. Nimetatud väitele on põhjendusteks toodud, et vabadussõjalastele oli juhprintsip võõras ning et nad ei olnud paramilitaarselt organiseerunud. Neist esimene, nagu eespool nägime, oli olulisel määral vale. Ühtlasi ei pruugi arhiivimaterjalide põhjal otsustades paika pidada arusaam, et Sirk asus pooldama Andres Larkat vabadussõjalaste riigivanema kandidaadina Keskjuhatuse ülekaaluka tahte tõttu. Paramilitarismi võib näha Kaitseliidu mudeliks võtmises, kuigi ka see oli eelkõige väline ning kuigi Tallinnas ja Tartus olid vabadussõjalased jaotatud kompaniideks, rühmadeks ja jagudeks, ei olnud neil üksustel mingeid vägivallaga seotud ülesandeid. Samuti ei kujuta üksused ennast osa totalitaarsest, propagandale rajatud asendusühiskonnast, mille loomine Hannah Arendt'i sõnul totalitaarsete organisatsioonide sihiks on. Kuna me ei ole aga jõudnud paramilitaarseid üksusi, eriti

korrapidajaid/SA'd siin töös mahupiirangute tõttu pikemalt vaadelda, võib osutada poliitilisele paramilitarismile sõdadevahelises Eestis Euroopa taustal kui üsna häid võimalusi pakkuvale tulevasele uurimissuunale.

Allikad

1. Rahvusrhiiv

ERA.1 – Politseitalitus

ERA.14 – Siseministeerium

ERA.496 – Kindralstaap

ERA.927 – Sõjaväe Kõrgem Kohus

ERA.949 – Poliitilise Politsei Komissar Tallinnas

ERA.2140 – Tähtsamate asjade kohtu-uurijad

ERA.3632 – Eesti Vabadussõjalaste Keskliit

2. TLÜAR Digikeskkond ETERA

Eesti Vabadussõjalaste Liidu põhikiri

3. Digiteeritud perioodika

Võitlus (Tallinn: 1931–1934). www.dea.nlib.ee

Kasutatud kirjandus

1. Poliitilised- ja/või mälestusteosed

Hitler, Adolf (1941). *Mein Kampf. Complete and unabridged*. USA: Reynal&Hitchcock (neilt ka inglisekeelne tõlge). Originaal: Hitler, Adolf. *Mein Kampf*. München: Eher Verlag. Esimene köide 1925, teine 1927.

Mäe, Hjalmar (2005). *Kuidas kõik teostus: minu mälestusi* (ilmus postuumselt). Tallinn: Matrix, 2005. Varasemalt ilmunud Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1993.

Raamot, Ilmar (2013). *Mälestused*. Tallinn: Varrak, 2013. Varasemalt ilmunud kahes köites: esimene 1975, Stockholm, Vaba Eesti; teine 1991, Stockholm: Välis-Eesti & EMP.

Tambek, Elmar (2017). *Tõus ja mõõn. I-II. Mälestusi kodumaalt*. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2017, lk 120. Kordustrükk, esmakordselt ilmunud 1964 kahes köites, Toronto: Ortoprint).

Tomingas, William (2013). *Vaikiv ajastu Eestis*. Kordustrükk Grenader Grupp, Greif. Esimene trükk ilmunud 1961, New York: Eesti Ajaloo Instituut.

2. Monograafiad ja koguteosed

- Arendt, Hannah (1973). *The Origins of Totalitarianism. New Edition with added prefaces.* New York: Harcourt Brace Jovanovich. Esimene trükk 1951.
- Bracher, Karl-Dietrich (1970). *The German Dictatorship: The Origins, Structure and Consequences of National Socialism.* Tõlge saksa keelest: Jean Steinberg. Sissejuhatus: Peter Gay. Penguin Books.
- Broszat, Martin (1969). *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Bullock, Alan (1964). *Hitler: A Study in Tyranny. Completely Revised Edition.* New York & Evanston: Harper & Row.
- Campbell, Bruce (1998). *The SA Generals and the Rise of Nazism.* The University Press of Kentucky.
- Fest, Joachim (1973). *Hitler.* Tõlge saksa keelest: Richard ja Clara Winston. New York jt: Harcourt, 1974.
- Graf, Mati (2000). *Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934: koos eellooga 1905–1917 ja järellooga 1934–1940.* Tallinn: Tallinna Pedagoogikakool.
- Hobsbawn, Eric (1994). *Äärmuste ajastu. Lühike 20 sajand: 1914–1991.* Inglise keelest tõlkinud Marek Laane ja Kaja Tael. Tallinn: Varrak, 2002.
- Hüttenberger, Peter (1969). *Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefügnis in der NSDAP.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Ilmjärv, Magnus (2004). *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigastanneksioonini.* Tallinn: Argo. 2004 – Teine, parandatud trükk.
- Karvonen, Lauri (1988). *From White to Blue-and-Black. Finnish Fascism in the Inter-War Era.* Commentationes Scientiarum Socialium. 36 1988 Helsingi: Societas Scientiarum Fennica.
- Kasekamp, Andres (2000). *The Radical Right in Interwar Estonia.* Studies in Russia and East Europe. Basingstroke, London: Macmillan Pres; New York: St. Martin's Press, 1999, 2000.
- Kershaw, Ian (2001). *The „Hitler myth“: image and reality in the Third Reich.* Oxford: Oxford University Press. Täiendatud väljaanne; algne trükk ilmunud 1987.
- Kershaw, Ian (1998). *Hitler 1889-1936: Hubris.* London: Penguin Books. 2001.
- Kuuli, Olaf (1975). *Vapsidest Isamaaliiduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloost kodanlikus Eestis.* Tallinn: Eesti Raamat.

- Laaman, Eduard (1934). *Jutustusi Endisest Euroopast. Erakonnad Eestis*. Ilmamaa 2011, lk 64. Algselt ilmunud eraldi teosena *Erakonnad Eestis: sissejuhatus poliitikasse*. Eesti Kirjanduse Selts, 1934.
- Laaman, Eduard (1949). *Konstantin Päts: poliitika- ja riigimees*. Eellausend – Voldemar Päts. Lõpposa – V. Kures. Stockholm: Vaba-Eesti. Esimene trükk Tartu: Noor-Eesti, 1940.
- Longerich, Peter (2012). *Heinrich Himmler*. Tõlge inglise keelde: Jeremy Noakes ja Lesley Sharpe. Oxford: Oxford University Press.
- Longerich, Peter (2015). *Goebbels: A Biography*. London: Vintage.
- Longerich, Peter (2019). *Hitler: A Life*. Tõlkinud Jeremy Noakes ja Lesley Sharpe. Oxford: Oxford University Press.
- Marandi, Rein (1991). *Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929-1937. I. Legaalne periood (1929–1934)*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensa. Center for Baltic Studies. University of Stockholm. Textgruppen i Uppsala AB.
- Maser, Werner (1994). *Der Sturm auf die Republik. Frühgeschichte der NSDAP*. Düsseldorf, Viin, New York, Moskva: ECON Verlag. Esimene trükk Frankfurt, 1965.
- Mägi, Arthur (1967). *Das Staatsleben Estlands während seiner Selbstständigkeit. 1, Das Regierungssystem*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Noakes, J & Pridham, G. (1983,1984). *Nazism 1919–1945: A History in Documents and Eyewitness Accounts. Volume I. The Nazi Party, State and Society 1919-1939*. Random House (1990). Schocken Books (New York).
- Nolte, Ernst (1966). *Three Faces of Fascism: Action Française, Italian fascism, National Socialism*. New York, Chicago, San Fransisco: Holt, Rinehart and Winston. Esmakordselt ilmunud saksa keeles 1963. aastal: *Der Faschismus in seiner Epoche* [...]. München: R. Piper & Co. Verlag.
- Orlow, Dietrich (2010). *The Nazi Party 1919–1945: A Complete History*. Enigma Books (New York). Varasemalt ilmunud kahes köites: *The History of the Nazi Party: 1919-1933* (1969) ja [...] *1933-1945* (1973). Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Oxford Readers: *Fascism* (1995) Toimetanud Roger Griffin. New York: Oxford University Press.
- Pajur, Ago (2018). *Konstantin Päts: Poliitiline biograafia. II osa: riigimees (1917–1956). Poliitika- ja riigimees*. Tartu: Rahvusrhiiv 2018.
- Parming, Tõnu (1975). *The Collapse of Liberal Democracy and Rise of Authoritarianism in Estonia*. SAGE (London, Beverly Hills).

- Payne, Stanley (1995). *A History of Fascism: 1914–1945*. Madison: The University of Wisconsin Press. Esimene trükk 1975.
- Pridham, Geoffrey (1973). *Hitler's Rise to Power. The Nazi Movement in Bavaria, 1923–1933*. New York, Evanston, San Francisco, London: Harper Torchbooks.
- Pätzold, Kurt & Weissbecker, Manfred (2002). *Geschichte der NSDAP, 1920–1945*. Teine trükk, Köln: PapyRossa. Esimene trükk 1998, kolmas koos lisatud eessõnaga, 2009.
- Raun, Toivo Ülo (2001). *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University. Teine, parandatud väljaanne.
- Shirer, William (1960); *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Simon and Schuster (neljateistkümmes trükk).
- Silvennoinen, Oula; Tikka, Marko; Roselius, Aapo (2017). *Musta koidiku kuulutajad. Soome fašistide lugu*. Tõlge eesti keelde – Andres Adamson ja Kirjastus Argo. Tallinn: Argo. Algselt ilmunud soome keeles pealkirjaga *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*. Helsingi: Werner Söderström Osakeyhtiö (WSOY), 2016.
- Thacker, Toby (2009). *Joseph Goebbels: Life and Death*. Palgrave Macmillan.

2. Artiklid ja koguteoste peatükid

- Arumäe, Heino (2007). „1934. aasta 12. märtsi kaasaegsete hinnanguis“. *Alasi ja haamri vahel. Artikleid ja mälestusi Konstantin Pätsist*, lk 19-62. Tallinn: Konstantin Pätsi Muuseum.
- Karvonen (2000). „Finland: From Conflict to Compromise“. *Conditions of Democracy in Europe, 1919–39. Systematic Case Studies*, lk 106-128. Toimetanud Dirk Berg-Schlosser ja Jeremy Mitchell. New York: Palgrave Macmillan.
- Laaman, Eduard (1937). „Põhiseaduse kriisi arenemine 1928–1933“. *Põhiseadus ja rahvuskogu*, lk 29–45. Tallinn: Rahvuskogu.
- Lipping, Imre (1974). „The Emergence of Estonian Authoritarianism“. *Baltic History*, lk 209-216. Toim Arvids Ziedonis, William L. Winter ja Mardi Valgemäe. Columbus: Association for the Advancement of Baltic Studies.
- O’Broin, Turlach (2016). „Mail-order Demagogues: The NSDAP School for Speakers, 1928–34“. *Journal of Contemporary History*, 51(4), lk 715–737. Sage Publications.
- Pajur, Ago (2009). „Vabadussõjalaste retseptioon Pätsi ajast kaasajani“. *Tuna* 3, lk 34–41. Rahvusarhiiv (Tallinn).

- Rosenthal, Reigo (2010). „Kaitsepolitsei 1920–1924“. Ilmunud teoses *Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924*. (Rosenthal, Marko Tamming). Tallinn: SE & JS, 2010.
- Valge, Jaak (2009). „Eesti Vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid“. Tuna 3, lk 50–62.
- Valge, Jaak (2012). „London, Berliin, Moskva ja 1934. aasta riigipööre“. Tuna 1, lk 38–61.

3. Üliõpilastööd

- Jürgenstein, Jaanus (2011). *Vabadussõjalaste kohtuprotsessid Sõjaväe Kõrgema Kohtu fondi põhjal*. Lõputöö. Tartu: Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused. Strateegia õppetool. Juhendaja kapten Mika Raudvassar.
- Pedaru, Tanel (2011). *1934. aasta riigipöörde mõju Eesti Kaitseleidule*. Bakalaureusetöö. Juhendaja Jaak Valge. Tartu Ülikool. Ajaloo ja Arheoloogia Instituut. Uusima aja õppetool.
- Saavel, Sander (2017). *Eesti Vabadussõjalaste Liidu Tartu osakond. Struktuur, sisetevendus ja mittepoliitiline välistegevus*. Proseminaritöö. Juhendaja Olaf Mertelsmann. Käsikiri autori valduses.
- Valgur, Kristjan (2014). *Eesti Vabadussõjalaste Liidu poliitiline olemus: kas demokraatlik või autoritaarne vabadussõjalus?* Bakalaureusetöö. Juhendaja Jaak Valge. Tartu Ülikool.

Summary

The Estonian War of Independence Veterans' League and the NSDAP – A Comparative Analysis of Organisational Structures

This thesis studies and compares the organisational structures and mechanics of two interwar political organisations – the Estonian War of Independence Veterans League (*Eesti Vabadussõjalaste Liit*, EVL)³¹⁶ and the National Socialist German Workers Party (*Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP). Both were born and developed in an instable political setting, were characterised by mainly negative appeals (in other words, they were mostly „anti”-movements), set out to bring forth national unity and in one degree or another adopted the leader principle (*Führerprinzip* – absolute responsibility and obedience upwards, absolute authority downwards, all or nearly all decisions are to be made by individuals) which was connected to the former idea. Nazism is usually considered to be a fascist ideology and movement. The question of the fascist or non-fascist nature of the Veterans and of their possible contacts with the Nazis and Italian Fascists was often touched upon during the Veterans' Movement's own time (until the late 1930s) in journalism, and has also found later discussion in many academic studies. Using previously unsatisfactorily examined archival sources (mainly compiled and created by the Estonian police and justice systems), we find that the Veterans' League's organisational practices allow it to be placed closer to the concept of fascism than it has been in the so far most substantial works relating to the Veterans by Rein Marandi (1991) and Andres Kasekamp (1999).

The Veterans and Nazis both started out with a decentralised and (as is characteristic of most fascist movements in their early stages according to the preminent scholar of fascism, Stanley Payne), democratic decision-making process. Both gradually evolved into more centralised and authoritarian parties under ambitious authoritarian or pseudodemocratic

---

³¹⁶ There is no entirely satisfactory English translation for the term *vabadussõjalased* (singular *vabadussõjalane*). It originally (see below for further information) referred to the veterans of the 1918-1920 war of the Republic of Estonia against Soviet Russia and (separately) the Baltic German *Landeswehr* – the War of Independence (*Vabadussõda*, *Freedom War*). More specifically it refers to the veterans who fought for the Republic; the term predates the formation of the movement. *Vabadussõjalased* has been variously translated as *Participants/Veterans of the War of Independence* (almost correct; hereafter, the organisation will for simplicity be referred to as the Veterans' League and its membership as the Veterans), *Liberators* (too far off and carries several other, opposing connotations) and *Freedom Fighters* (still too imprecise and broad). The Veterans' Movement has also been translated as *Vaps Movement* after the mostly derogatory and, in academic usage, mostly avoided *vapsid* (singular *vaps*), from which derives a false acronym *VAPS* that has also been used as a name for the organisation. In German, *Freiheitskrieger*, which has been used by Rein Marandi (1991/1997) is an almost-exact translation of *vabadussõjalane*. As the League transformed into a political party, the term became to refer to all of its members, even those that were not *actual* War of Independence Veterans.

leaders (Adolf Hitler and Artur Sirk, with the latter not entirely being a counterpart to the *Führer*). In the years 1919 to 1923, the (NS)DAP, originally an unimposing *völkisch*-organisation among many in post-WWII Bavaria, became a sizable political party that took part in the failed Munich Putsch. The party became a notable force under Hitler's leadership, with the latter gaining intra-party influence and later power through his activities first as a propaganda leader, later as dictatorial party chairman. Simultaneously with his gaining the highest office came a sweeping reorganisation of the party top administration. Now, an Action Committee (*Aktionsausschuss*) appointed and led by Hitler replaced the original Executive Committee as the real decision-making body, with the latter only remaining to fulfill legal requirements. The Action Committee was divided into six subcommittees that were staffed with members of Hitler's clique, which before his rise to party dictator constituted, according to Dietrich Orlow, a *shadow leadership corps*. The subcommittees included one dedicated to investigation, which has been seen as an early party police organ.

The NSDAP was banned and dissolved after the putsch attempt, but Hitler managed to regain his former position after the party's refounding in 1925. Authoritarian control, centralisation and bureaucratisation gained new strength, and the party also increased in membership and territorial extent with new provincial units, the *Gaue*, being formed. A formal state leadership appointed by Hitler and called the *Reichsleitung* was instituted, which gave a deceptively grandiose image of the party's size. As a control organ, the Investigation and Mediation Committee (*Uerschla*), the future full-fledged party court, developed further. In time, a variety of overlapping offices began competing inside the *Reichsleitung*, with their disputes being settled by Hitler who thereby increased his control. A propaganda network similar to that of other parties was set into action. A party inspection and several party training institutions were created, and a variety of party affiliate organisations gained importance. During extensive organisational reforms carried out in 1932 by the *Reich* Organisational Leader Gregor Strasser, a large part of party administration went into the latter's competence, but he lost his position the same year and Hitler reversed Strasser's changes, decentralising the system.

1933 saw the creation of the Estonian War of Independence Veterans League (EVL), which has previously been characterised as an absolutely democratic organisation as far as its registered statute goes. We learn however, that the latter provided a possibility for authoritarian control, which was also noted by several Veteran leadership figures during interrogations by the Political Police in 1934 after the coup by Konstantin Päts and Johan Laidoner and the arrests of the League's leaders and activists. The rank-and-file lacked a right to call for a party congress through the collection of signatures (even though constitutional

change by popular initiative was the main political success of the Veterans), unlike in EVL's predecessor, the Veterans' Central League (EVKL), and other contemporary Estonian political parties. Therefore it can be suggested that the Veterans' leadership's interest towards the practice of direct democracy had diminished after the successful referendum.

The statute not only allowed the Central Leadership to veto the decisions of the meetings of local and county organs, but gave it the power to postpone the execution of the party congress until the next regular congress on the authorisation of the Council that consisted of the Central Leadership itself and chairmen of the County Leaderships. This can be seen as a similarity to the NSDAP, where Hitler was only nominally responsible to the party congress. In 1933 the Veterans' leadership held a secret conference in the town of Võru in Southern Estonia, which was given a decision-making capacity equal to that of the congress. In Tallinn (the largest chapter), the deputies for the 1933 congress were presented to the membership meeting from above.

Additional regulations supplemented the statute by creating new organisational entities, leading to accusations in court in 1934 that the Veterans had created a secret, authoritarian, parallel organisation that directed the activities of the League and functioned on the leader principle. As a result of this study, it would appear that these claims were not entirely baseless. Hard-handed leading styles can also be connected to the Veterans' ideology which called for a strong head of state, political stability and national unity, and to the Veterans' principal leader Artur Sirk's desire to create a more effective organisation and amass more power. During interrogations the League leadership, including Sirk, admitted that the Veterans followed the leader principle, in direct conflict with Sirk's interview to a Russian newspaper in Riga, *Segodnia*. Now in jail, Sirk maintained (unlike the others), that this principle was also a democratic one – the leader was supposed to be elected, strong and trusted. It is important to note that the prime ideologue of the Veterans Theodor Rõuk spoke in 1933 of the need to organise the entire Estonian society pyramidically, comparing it to a military organisation, while at the same time stressing that this would not mean a dictatorship. Of course, Fascism is also called *authoritarian democracy* by Mussolini, and in early prints of *Mein Kampf* the leader principle is called *true germanic democracy* by Hitler.

Concerning the question of the leader principle, Marandi and Kasekamp have both followed an account given by Ilmar Raamot in his memoirs, which claims that in december 1933, right before the party congress Sirk was voted down by the party leadership on his proposition of naming General Johan Laidoner (Commander-in-Chief of the Estonian Army during the War of Independence) as the Veterans' candidate for State Elder (head of state), after Sirk had already promised Laidoner the position. Instead, the leadership chose General

Andres Larka, the League's main hero who, while being the Chairman of the Central Leadership, was weak both in his health and personality (and has been said to have accepted running as State Elder with genuine reluctance). This story is not supported by the Political Police report on the leadership meeting, according to which it was Sirk from the beginning who stressed Larka's candidature as the only possible option. Unless there was another, more narrow leadership meeting (one of the Central Leadership) before the one recorded in the report, there is no reason believe that that the leader principle was denied by the Central Leadership. Furthermore, it appears that real decision making in the latter's meetings was done by Sirk and Larka, and the rest of the members were more passive; formal voting and serious discussions do not seem to have been the practice. Finally, with post-statute regulations the Chairman received the right to appoint permanent deputies to the Central Leadership members and even remove regular members from office. Many of the latter were provincial leaders and could not actively take part of the meetings, while the deputies were also not required to be elected members of the Central Leadership. In 1934, during a course for Veteran functionaries, Sirk even spoke of the right of chairmen of local leadership to remove the latter's members, while stressing responsibility before the membership meeting and maintaining that local and county leaders had to closely follow the advice of the Council. Still, the Central Leadership had the right to lengthily postpone the decisions of subordinate levels, and the Council might have also been a more passive organ under Sirk's control.

In 1933–34, Estonian publicist Eduard Laaman pointed at certain organisational aspects of the Veterans that contained, in his opinion, National Socialist influences, and others where such influences can be guessed. The Estonian Head of Police also appears to have drafted a summary of the investigation, according to which the Veterans copied the organisation of the Nazis in its entirety. While this study shows that such a claim would be false, a possibility is left open that the Veterans' followed the organisation of the NSDAP in some way, regarding the creation of a party investigation and mediation/disciplining system and in general the internal structure of the hierarchical leadership imposed on the statutory collective leadership. However, it is more likely that these were drawn simply from necessity or molded after military and civil guard (*Kaitseliit*) structures that were familiar and natural to the Veterans. The League's system for propaganda speakers is also similar to that of the NSDAP, but is too logical to lead to the assumption of direct influences.

One thing that is for sure is that Hitler's general guidelines for creating and maintaining a political organisation as set forth in *Mein Kampf* have not been followed by the Veterans. Instead of limiting growth for the interest of maintaining control and discipline, the Veterans aimed at maximal organisational growth. Only for after gaining power did Sirk have

plans to purge the membership of *scum* that so far was still a “necessary evil” within the ranks. Further, Hitler maintained that the availability of a suitable leader is a necessary precursor to creating an office, and that loyalty of suborganisations has to be obtained before the creation of additional subdivisions can be allowed. In the EVL however, it was commonplace that functionaries were inactive, regardless of whether they were appointed or voted to office. The Veterans’ local chapters were much more autonomous compared to their Nazi counterparts, and the EVL also lacked a party inspection, unlike the NSDAP. A major difference can be found in the matter of paid functionaries – in the NSDAP, by 1931 all of the regional leaders (*Gauleiter*) received a salary, while in the EVL, there is no data to present a similar picture.

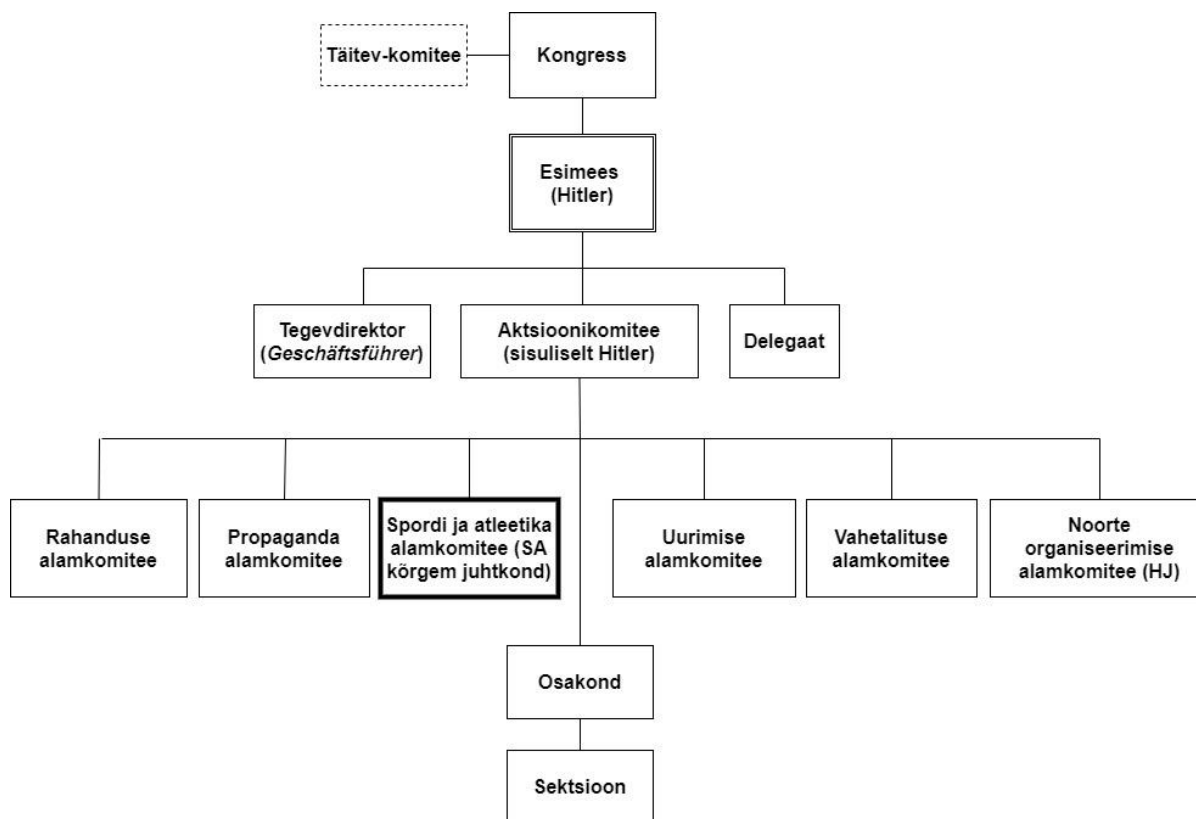
As an important difference, in NSDAP Hitler’s vague directives were worked into concrete plans by his subordinates, leading to competition and conflict between parallel party organs which was mediated by Hitler – this was, according to Hannah Arendt, the most important aspect of the leader principle. In the Veterans’ League, however, Sirk and Central Leadership Secretary August Klassmann drew up detailed guidelines, and there are no competing institutions clearly to be seen. In both the League and the NSDAP however, the prime leader amassed a large number on different offices and then delegated their tasks.

One way or another, the theoretical possibility of Nazi organisational influence on the Veterans cannot be ruled out as contacts between them did exist. A young German-Swedish Veteran named Frithjof Hallmann was reported to have been sent to Berlin by a leading figure of the Veterans, captain Johannes Holland, to gather useful information about the NSDAP’s organisation which was to be followed by the Veterans. As for propaganda, this had supposedly already been carried out according to Hallmann. Also, a leading Veteran propagandist (according to himself, top propaganda leader, although this is yet unconfirmed) Hjalmar Mäe has claimed in his memories that he had acquired instructional pamphlets on propaganda from Nazi Germany. A learning-trip to the Nazis would not have been unheard of. Arvi Kalsta, a figure of the Finnish Patriotic Peoples Movement (*Isänmaallinen Kansanliike*, IKL) which had friendly relations with the Veterans, had already travelled to on separate occasions to study the German Nationalist *Stahlhelm* and the NSDAP, and the IKL has indeed been noted to have followed German models.

Finally, we can ask whether the Veterans’ style can, based on the findings of this thesis, be considered an Estonian manifestation of fascism? The most serious studies relating to the matter find that the Veterans did not practice fascism, because they supposedly did not recognise the leader principle and were not organised along paramilitary lines. The first argument must be set in serious doubt in light of our findings. As for paramilitarism, it seems

very likely that the League made a conscious effort to model its organisational structure after the Estonian *Kaitseliit*, of which a great deal of Veterans were members. However, the modelling was mostly done on the outside, and do not seem to have involved any plans for violent acts, but purely for efficiency and style. Also, the territorial subsections created in city chapters did not constitute a totalitarian, artificial society constructed for indoctrination, which according to Arendt is the goal of totalitarian organisations. On a final note, due to limits set on the length of this thesis, it has not been possible to give an in-depth overview of the paramilitary activities of the Veterans and the NSDAP, which can be seen as a wealthy subject for further research.

Lisa 1. NSDAP organisatsiooniline skeem, 1921-1923.³¹⁷

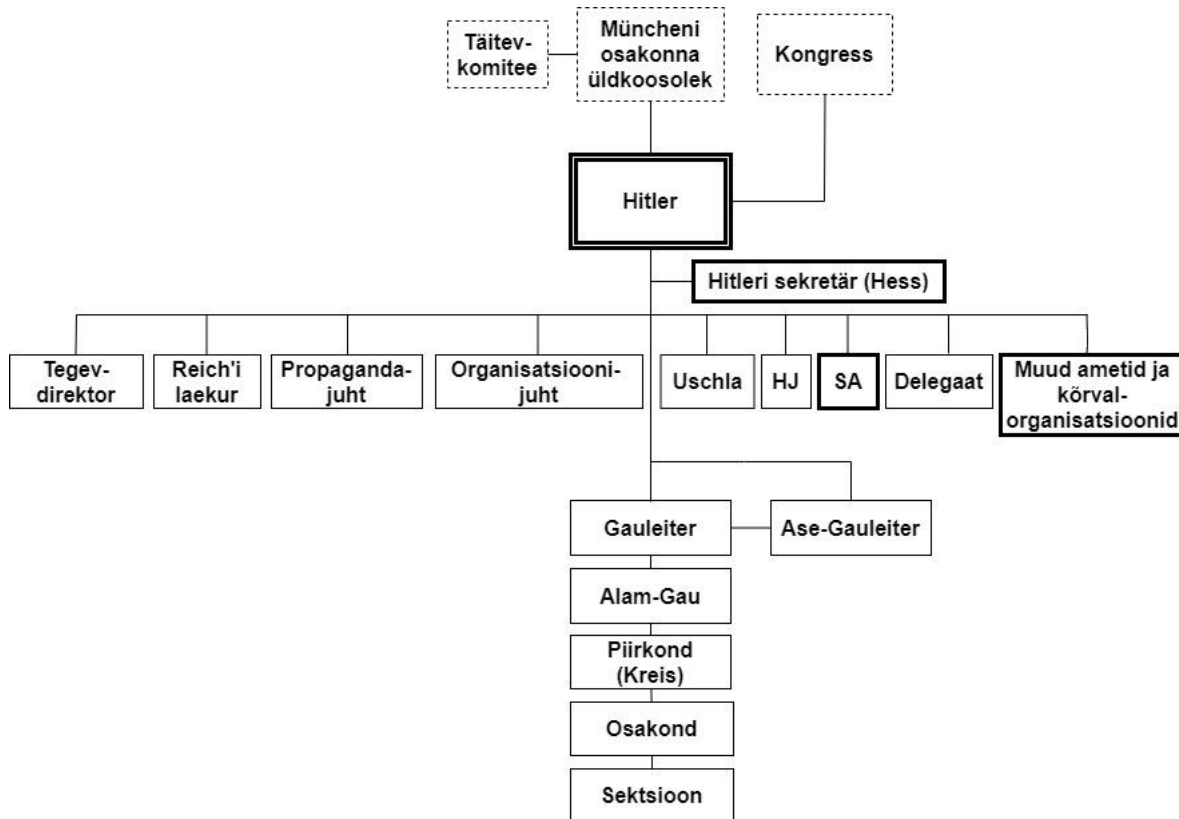
³¹⁷ Täitevkomitee, Aktsioonikomitee ja viimase alamkomiteed (horisontaalne telg)– punkt 1.2, seal Orlow, lk 23.

Delegaat – punkt 1.2, seal Orlow, lk 27.

Tegevdirektor – punkt 1.2, seal Orlow, lk 14.

Osakond ja seksioon - Punkt 1.2, seal Orlow, lk 18.

Lisa 2. NSDAP üldistatud organisatsiooniline skeem, 1925–29.³¹⁸

³¹⁸ Hitleri kontroll, üldkoosolek, kongress ja täitevkomitee - punkt 1.3, seal viited 133-141.

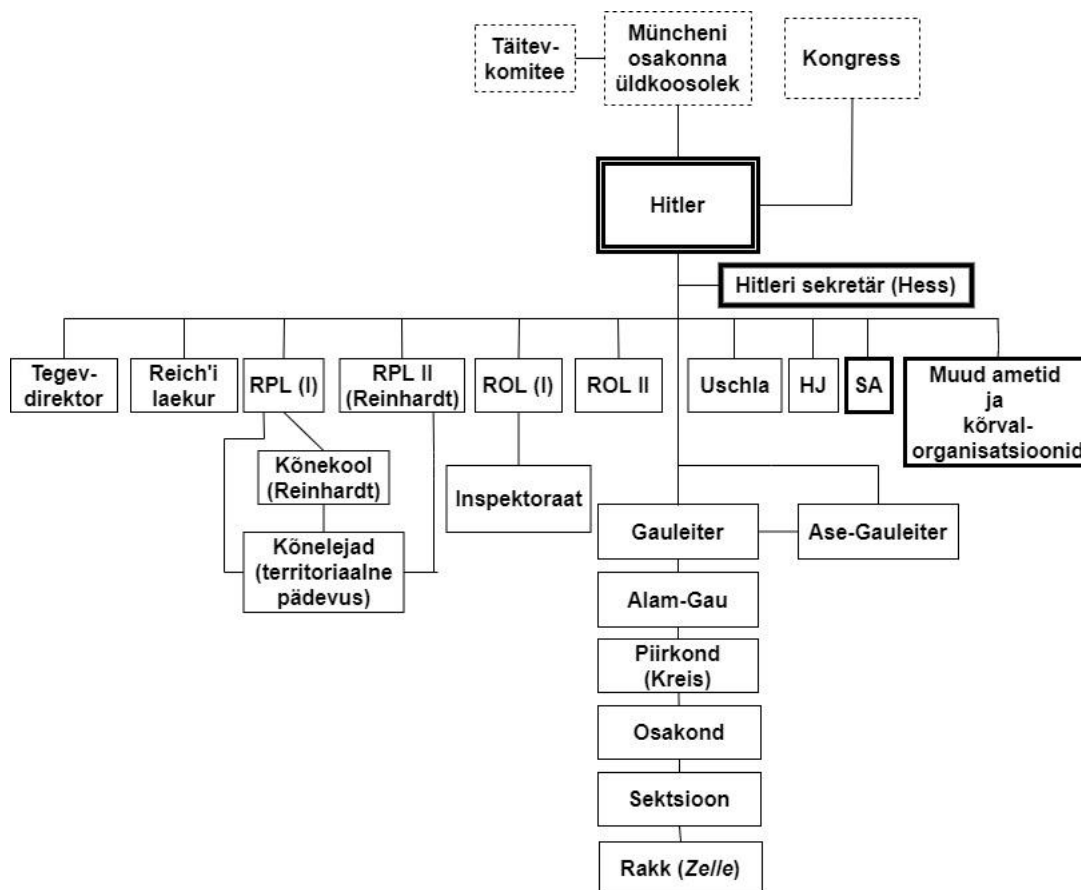
Üleriigiline juhatus (horisontaalne telg) ja Hess – punkt 1.4, seal Bracher, lk 179; Broszat, lk 72; Orlow lk 103.

Delegaat - eeldame, et see amet polnud ära kaotatud (kirjandus ei maini ühte ega teist).

Ase-Gauleiter – punkt 1.3, seal Orlow, lk 58.

Alam-Gau'd ja piirkonnad – Orlow, lk 61.

Lisa 3 – NSDAP organisatsiooniline skeem, 1930–31.³¹⁹

³¹⁹ RPL I ja II, kõnekool ja kõnelejad – punkt 1.6, seal viited 179, 181-182.

ROL I ja II – punkt 1.4. seal viited 151-153

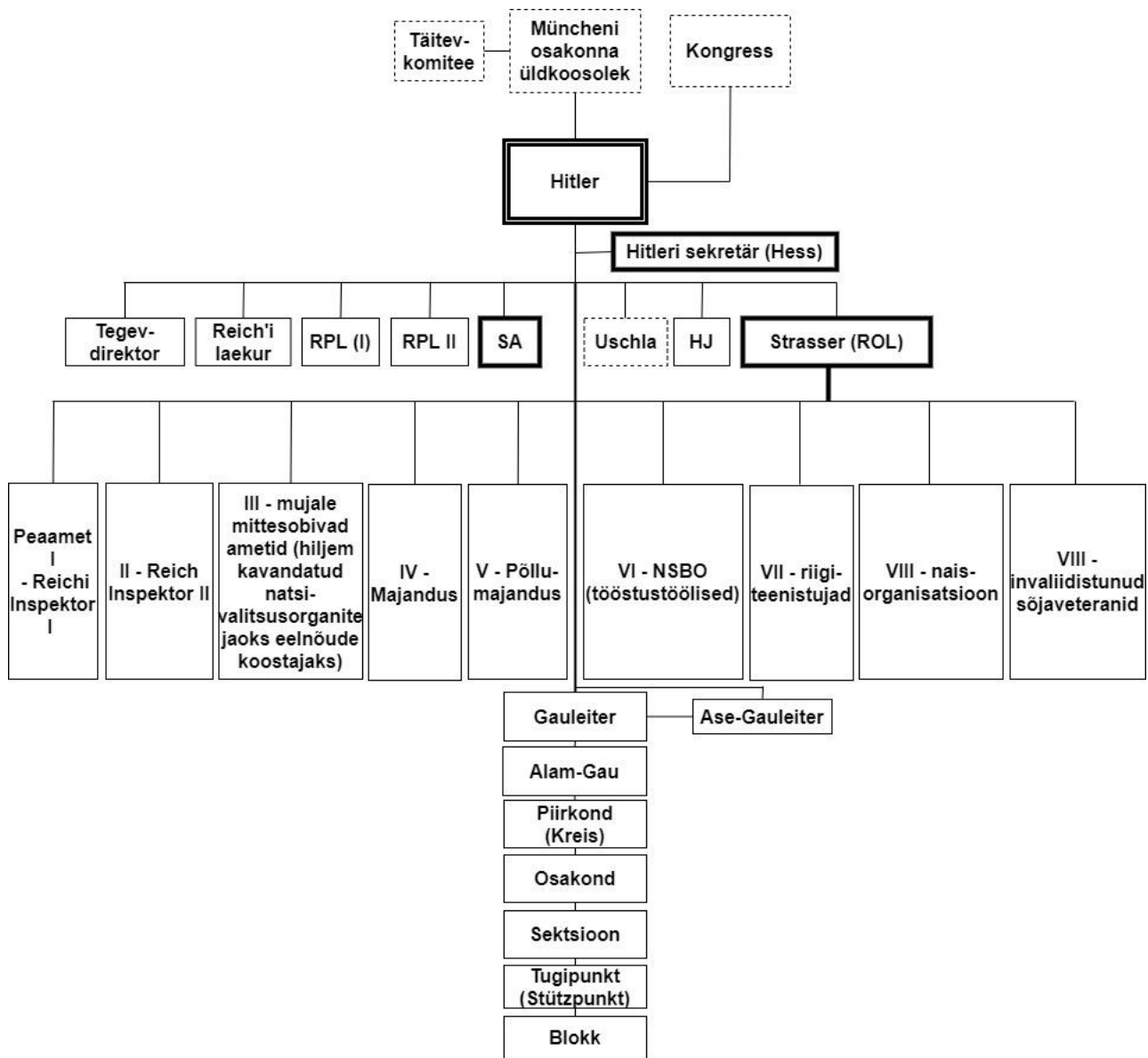
Inspektoraat – punkt 1.4, seal Orlow, lk 155

Rakk – punkt 1.5, seal Orlow, lk 122.

Eeldame, et delegate enam ei kasutatud, kuna omaette inspektoraat oli nüüd olemas.

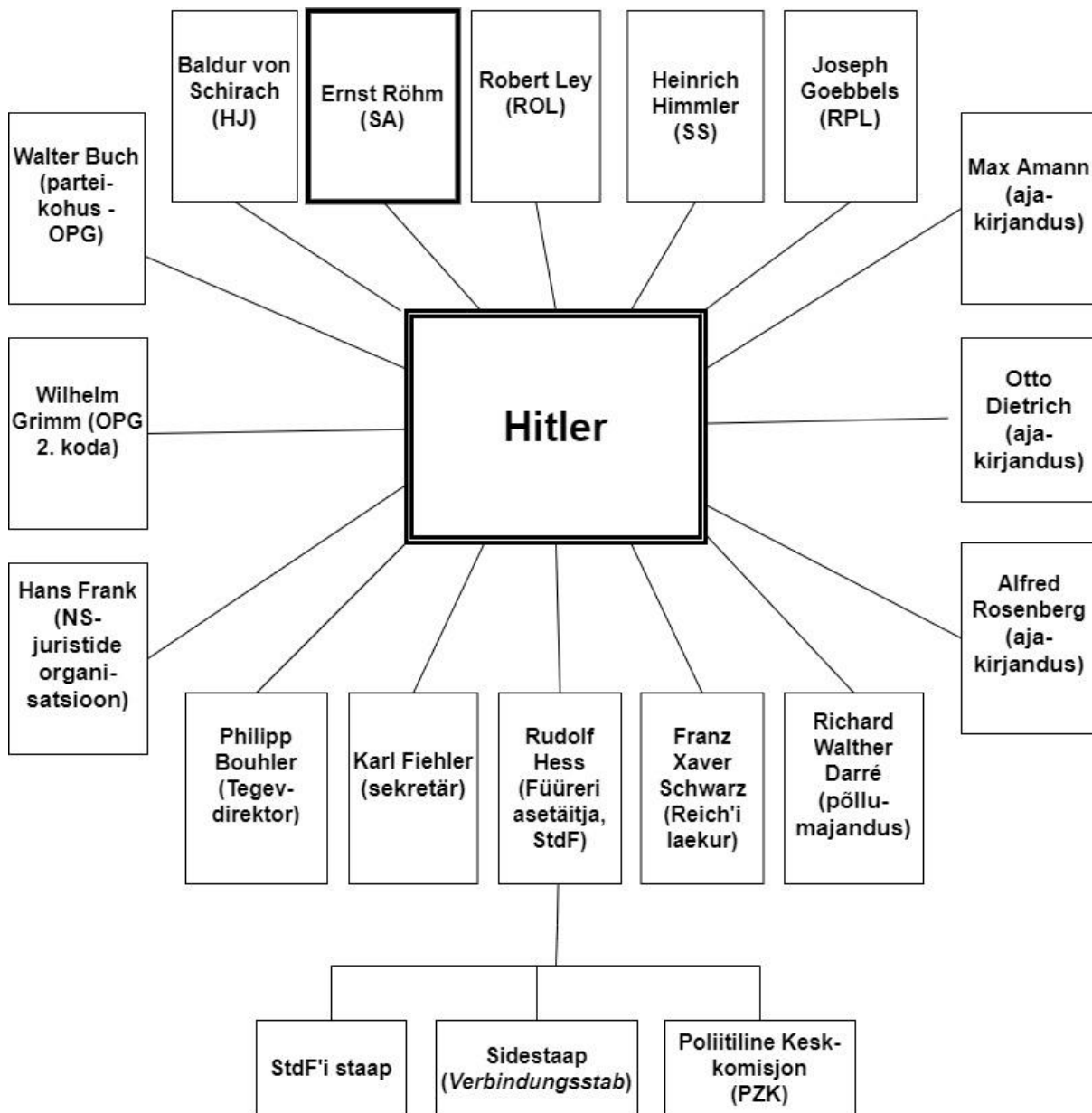

Lisa 4 – NSDAP organisatsiooniline skeem, 1932³²⁰.

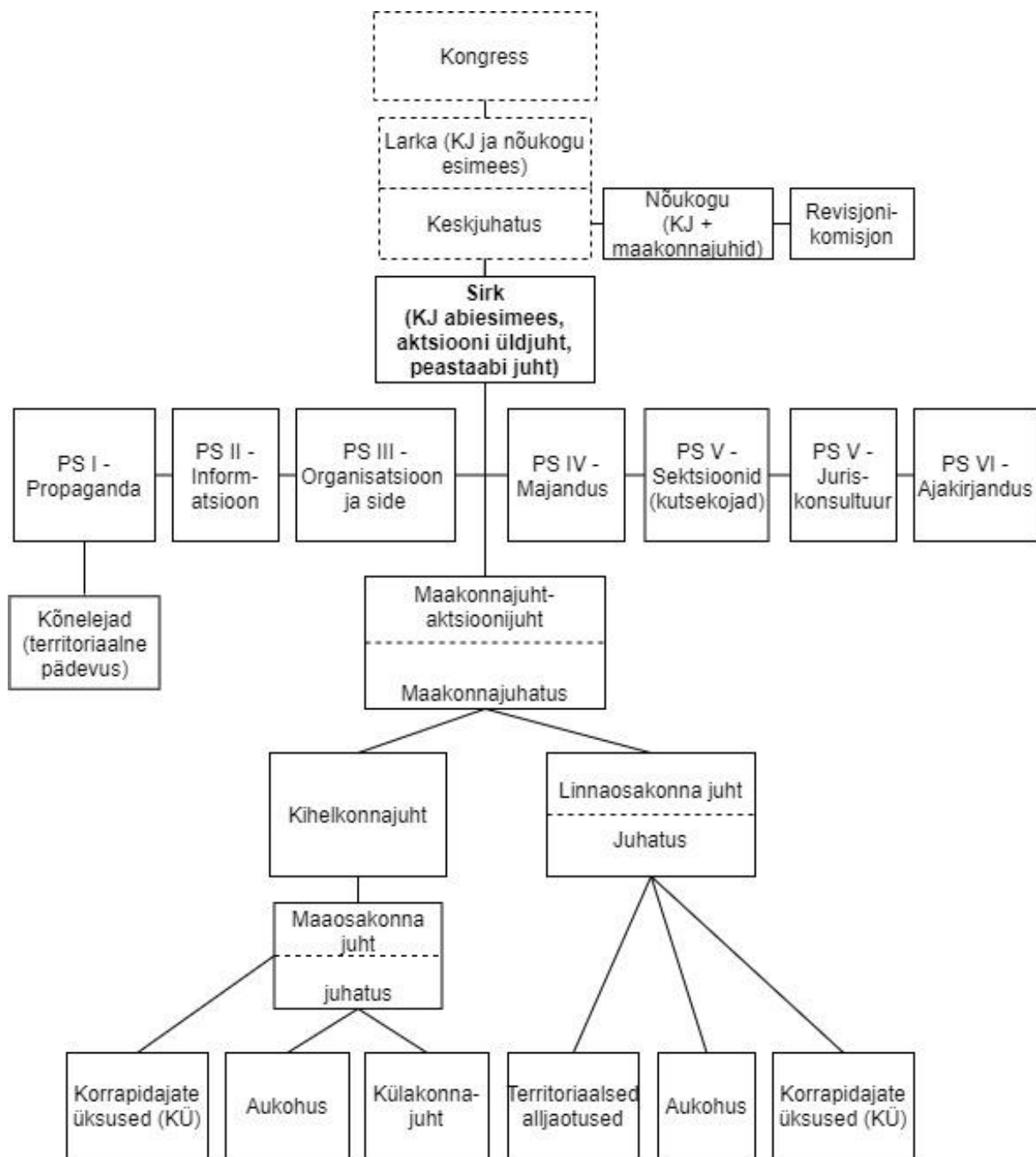
³²⁰ Uschla – Orlow, lk 170, 175 (väljus valimiskampaania ajal kasutusest ning käivitati uuesti).
 RPL I ja II, kõnelejad ja kõnekool – ära jäetud lihtsalt ruumi säästmiseks
 Strasser ja Reichleitungi peaametid – Orlow, lk 178-179.
 Tugipunkt ja blokk – punkt 1.5, seal Broszat, lk 68.

Lisa 5 – NSDAP Reichsleitung koos Hess'i ametkondadega, juuni 1933.³²¹

³²¹ Orlow, lk 263, 265, 283; Pätzold&Weissbecker, lk 272–273.

Lisa 6 – EVL organisatsiooniline skeem, 1934.³²²

³²² Kongress ja nõukogu – punkt 2.4 ja 2.6.

Revisjonikomisjon – EVL põhikiri (ETERA), §17.

Keskjuhatuse, Larka – punkt 2.5.

Sirk – punkt 2.5 ja 2.9.

Peastaap (horisontaalne telg) – punkt 2.9, sise- ja töökord RA, ERA.1.7.73 l. 59-63.

Vertikaalne territoriaalne korraldus – RA, ERA.949.1.95, l. 22–33 (kodukord ja ringkirjad), punkt 2.10.

Aukohus – punkt 2.11.

Kõnelejad – punkt 2.10, seal Mäe, lk 87.

Korrapidajate üksused (KÜ) – sisekord RA, ERA.2140.1.16, l. 197; kohtusüüdistuse järgi eksisteeris KÜ Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Türil, ning seda kavandati ka Viljandimaal (konkreetsemalt Vana-Tänassilmas) – RA, ERA.927.2.3 l. 13p-16.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina,

SANDER SAAVEL

(autori nimi)

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

EESTI VABADUSSÕJALASTE LIIT JA NSDAP – ORGANISATSIOONIDE
ÜLESEHITUSE VÕRDLEV ANALÜÜS

(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on OLAF MERTELSMANN, PhD; JAAK VALGE, PhD

(juhendaja nimi)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Sander Saavel

16.08.2020